

МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ Ч. 4.

ІВАН ПЕТРЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВІД НАЙДАВНІШИХ ДО ТЕПЕРІШНІХ ЧАСІВ

ТРЕТІЙ НАКЛАД

КРАКІВ

1941

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

М И Н У Л Е Й С У Ч А С Н Е Ч. 4.

ІВАН ПЕТРЕНКО

Іван Крип'якевич

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КРАКІВ

1941

» У К Р А Ї Н С Ь К Е В И Д А В Н И Ц Т В О «

Накладом „Українського Видавництва”, Краків, Райхштрассе 34. П.
Друкарня „Поспішна”, Краків, Райхштрассе 34. Телефон 147-86.
Verlag „Ukrainischer Verlag”, G. m. b. H., Krakau, Reichsstrasse 34.
Buchdruckerei „Pospieschna”, Krakau, Reichsstr. 34. Fernruf 147-86.

I. УКРАЇНА ЗА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЧАСІВ (до 300 р.).

1. Українська земля.

Наш рідний край називається Україна. Названо його так тому, що він лежить на краю Європи, в сусідстві Азії.

Велика й простора українська земля. Здовж має вона понад дві тисячі миль, вширш понад тисячу. На півдні Україна межує з Чорним Морем та переходить за Карпати й Кавказ. На заході наближається до ріки Висли. На півночі переходить поза ріку Припять. На сході сягає по Каспійське Море.

Наш край здебільша низинний. Куди не глянути, всюди по Україні тягнуться низини, а лиш де-не-де горби й височини. Найбільша низина над Чорним Морем; найнижче положений край над рікою Припятью. На низинах і височинах здавна оселялися люди, бо тут були просторі пасовища й добрі землі під управу рілі. Високі гори є тільки на південних краях української землі: Карпати, Кримські гори, Кавказ. Всі ті високі гори, на верхах скелисті, вкриті камінням. В гори ховалися люди в часі небезпеки, підчас війни й ворожих нападів.

Більша частина українських рік пливе до Чорного Моря. Найбільша й найславніша ріка України це Дніпро. Ріка ця дорога серцю кожного українця, бо коло неї відбувалися найважливіші події з української історії.

Тут лежить давня столиця України, золотoverхий Київ, де проживали найславніші князі; тут є Запоріжжя, де була Січ і де жили й воювали козаки. Дніпро, це батько українських рік. З правого боку допливає до нього ріка Припять, що пливе через багна, болота й озера; по лівому боці Десна і багато менших річок. До Чорного Моря пливають теж ріки Дністер, Бог і Кубань. До Озівського Моря допливає Дін із Донцем. На заході є ріки Буг і Сян, що пливають до Висли, а з нею до Балтійського Моря.

В Україні підсоння не всюди однакове. На півночі більше вогко й холодно, на півдні сухо й гаряче. Північні частини здавна вкривали великі ліси. Де вони починалися, куди тягнулися і де кінчалися, цього не знав ніхто. Ліси були непролазні, густо зарослі деревами. Ніхто не рубав ніколи величезних дубів, старих буків і грабів, високих сосон і ялиць. Вони росли сотнями літ і валилися тільки тоді, як вже цілком спорохнявіли й зісохли. Де бувало старе дерево, на його порохні виростали нові, ліс ставав усе густіший, темний і вогкий. Хто хотів добутися в ті праліси, рубав дерево за деревом, щоб зробити собі перехід. В лісах у небезпечні часи добре було ховатися, бо тут ніхто не міг віднайти людської оселі.

У південних частинах України не було лісів, а простягалися степи. Це були широкі, безмежні поля, вкриті травами й зіллям. Весною вся рorинність зеленіла і вкривалася квітками, підчас літніх спек степ жовтів і завмирав так, що ставав пустинею. У степах була добра паша й тому там блукали все півдикі кочовики із своїми табунами коней і худоби.

У лісах і степах жило безліч усякого дикого звіря. Не тільки зайці, лиси, дикі кабани жили на кожному місці, але нерідко стрічалося й вовків та медведів. Над озерами було багато диких гусей, качок, лебедів, журавлів, всякої водної птиці. Риби була така сила, що ніхто не міг її виловити.

Життя людини в давні часи було легке, бо всякої поживи було багато. Хто вмів стріляти або ловити звіря, той все мав доволі мяса на прожиток і шкір та футра на одержу. Але зате людей чекали інші труди й небезпеки. У ніякому місці не можна було бути безпечним від диких звірів. Нераз із-за дерев напав на

ловця ведмідь, нераз рись скочив згори на прохожого. Зимою вовки великими зграями нападали на людські оселі. Але найбільша небезпека грозила людям від диких народів, що переходили з одного місця на друге і нападали на спокійні села. Як виглядав наш край у давні часи і як жили тоді наші люди, про це читаємо в історії України.

2. Слов'яни.

Українці в давні часи звали себе слов'янами. До слов'ян належать також білорусини, серби, чехи, поляки й інші народи, що говорять мовою, подібною до нашої. Слов'яни були високого росту, кріпкі тілом. Це були люди відважні й хоробрі, любили боротьбу і сміло йшли на ворогів. Хто їх обидив, тому не дарували провину, але боролися з ним аж до перемоги. Але для мирних людей, що приходили до них, слов'яни були щирі й прихильні; гостям давали їжу й напиться і помагали їм у кожній потребі.

Слов'яни мешкали в дерев'яних хатах, окремо один від одного. Кожний мав при хаті своє поле, сіножаті і ліс. В давні часи всього було багато і прожиток людям був легкий. По лісах стріляли дикого звіря, ставили сіті на птицю, розводили пасіки в дуплавих деревах. По ріках і озерах ловили рибу. Багато мали волів, коров, овець і коней. Паша була добра по степах і лісових галявах. Та найбільше любили слов'яни роботу на рілі. Хоч важко було рубати ліси й корчувати коріння, кожний старався вичистити собі загін землі, орав і сів хліб. Хліборобство було головним ділом слов'ян.

Хати слов'ян були прості, звичайні. По середині хати лежав камінь, на ньому палили вогонь і варили страву. Мало де була добра піч. Дим з вогнища розходився по всій хаті й дірою в стелі виходив під стріху. Віконця були малі; замість скляних шибок були болони з міхурця. До хати ледве заходило світло, було тут темно й непривітно. Одіж слов'яни мали шкіряну. Шкір з убитого звіря було багато, кожний мав кожух або футро, чи — з ведмедя, чи з вовка, чи з іншого звіря. Полотна було мало, бо люди не сіяли лину ні конопель.

Знаряддя слов'яни робили собі з дерева; не було залізних плугів, а тільки дерев'яні рала; вози майстро-

вано з самого дерева так, що не було в них ні одного залізного цвяшка. Ножі й сокири були з кременю, твердого каменю, що добре лупається. Голки та шила робили з кости або рибячих остей. Потім привчилися кувати залізо й почали робити з нього знаряддя.

Слов'яни вірили в усяких богів. Найстарший і наймогутніший був Перун, бог громів. Як небо вкрилося чорними хмарами, блискало й гриміло, вони казали, що то бог Перун ходить по небі й на лихих людей кидає громи. Другий бог був Дажбог, що давав людям щастя й багатство. Волос опікувався худобою і давав їй гарний волос. Сварожич був бог вогню. Стрибог кермував вітрами. Були й усякі менші боги: домовики жили в хатах, лісовики в лісах, водяники й русалки в озерах і річках.

Слов'яни складали своїм богам жертви з овочів, хліба, мяса. На високих горбах або під старими деревами ставили фігури богів з дерева й каміння і молилися до них. Зимою справляли свято Коляди, вечеряли серед снопів, ворожили з куті на врожай, співали колядки. Літом мали празник Купала, під день нашого святого Івана; тоді палили великий вогонь, перескакували через нього й переганяли худобу, — вірили, що це хоронить від недуг.

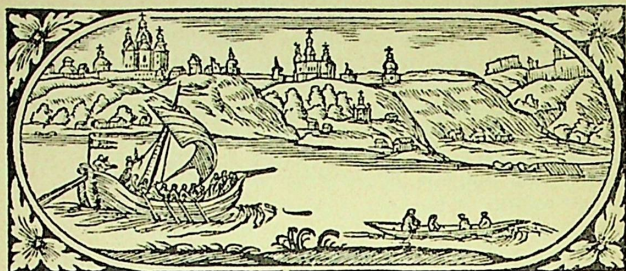
Слов'яни вірили, що по смерті людина не вмірає, а переходить до іншого, ліпшого світа, до раю. Там люди живуть у гарному саді, серед зелених дерев, співають і веселяться. Щоб забезпечити помершого на майбутнє життя, давали йому до гробу все, чого йому було треба на цьому світі, — гарну одягу, зброю, знаряддя, поживу й напитек. Деколи палили тіло покійника на високому кострі і в огонь кидали частину його майна. Потім збирали попіл у глиняний глечик і закопували в землі. На цьому місці висипували високу могилу. Щороку на пам'ять помершого справляли святочний пир, що звався тризною.

Слов'яни ділилися на племена. До племені належали люди, що проживали в одній околиці, були споріднені між собою, мали ту саму віру і звичаї. Племена звалися різними іменами. Над Дніпром на широких полях жили поляни; недалеко від них у лісах деревляни, дещо на північний схід сівер'яни (сівер по-слов'янському означало північ), над Бугом дуліби, під Карпатами хор-

вати, над Дністром тиверці, над Богом уличі. Кожне плем'я жило окремо й мало свого начальника.

У важких справах слов'яни збиралися на віче. Віче це була рада всіх старших. Вони сходилися на майдані серед села і сідали гуртом на великих каміннях. Князь сидів на першому місці і перший говорив. На вічу радили про всякі справи, заводи нові права, міркували, як оборонятися від ворогів. Один із старших говорив, як це діло рішити, потім всі голосували окликом, чи згодні з тим, чи ні.

II. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ. (800—1340).

3. Київ.

Над рікою Дніпром проживало плем'я полян. В їх краю були широкі поля, але немало було й великих лісів. Поляни займалися хліборобством і ловецтвом. Були вони в злагоді з сусідами й нікого не займали, та як напав на них ворог, боролися хоробро.

Щоб забезпечитися від ворогів, поляни ставили собі твердині, городи. На гóрод вибирали місце недоступне, звичайно високу стрімку гору. На верху гори вирубували дерева, рівняли місце й кругом копали глибокий рів. З землі насипували високий вал. На валі клали грубі колоди, або вбивали гостро закінчені палі, — це був частокіл. В одному місці серед валу були кріпкі дерев'яні ворота для переходу. Посередині між валами ставили великий будинок із грубих пнів дерева, ніби хату, ніби комору; там можна було мешкати і ховати всяке добро. Це був замок. Як вороги напали на край, люди втікали до города. Худобу або брали з собою, як у городі було багато місця, або заганяли глибоко в ліс, у яке захисне місце. Як ворог підходив під город, скоро замикали ворота або закидали їх камінням і землею. Жінки і діти ховалися до замку, мужчини з валів стріляли до напасників. Деколи ворогів було більше і вони

вдиралися по узбіччях гори на самий верх. Тоді оборонці кидали на них каміння, сипали попіл в очі, лили гарячу воду.

Поляни мали добру зброю. Здалека стріляли стрілами з луків. Лук робили з твердого, але гнучкого дерева, тятиву з тонкого ремінця, до стріл з одного кінця давали вістря, з другого птичі пера. Стріли носили в шкіряних сагайдаках. На ворога кидали також списом, копієм. Мечі їх були довгі, гострені на обидва боки. До оборони брали до рук щит, дерев'яну дошку, оббиту шкірою. На голові носили залізні шоломи, на тіло наряджали дротяну або залізну сорочку.

Найславніший гóрод полян був Київ. Київський замок стояв на високому горбі над Дніпром, кругом були рови, вали й частокіл. Люди ховались туди під час нападу ворогів. Але в звичайний час кияни мешкали поза гóродом, на сусідніх горбках і на Подолі, в долині над рікою. Тут вони мали свої поля, сіножаті й сади, тут господарили, займалися ремеслом і торгували.

В Києві здавна процвітала торгівля. З різних околиць привозили до нього всякий крам: шкіру, футра з диких звірів, худобу, м'ясо, рибу, збіжжя, мід, віск. Усе те мав тоді кожний хлібороб. З далеких країв привозили полотно, одяги, залізне приладдя, глиняну посуду, зброю та чужоземні вироби.

Вся торгівля йшла рікою Дніпром. Тоді не було ще сухспутніх доріг. Через ліси йшли тільки вузьенькі стежки, прорубані серед дерев; у степах не було ніяких шляхів, бо навіть як люди перетерли собі дорогу, вона скоро заростала травою. Хто бажав переїхати в дальшу сторону, сідав на човен і їхав рікою. Кожна річка, кожний потік служив тоді людям за дорогу. Кожний господар, кожний купець мав тоді кілька своїх човнів і перевозив ними на торг свій крам. Київ лежав над найбільшою рікою й до нього приїздило найбільше купців; так він став великим торговельним гóродом.

Купці з Києва нераз їхали вниз Дніпром, на Чорне Море. Це була небезпечна дорога, бо в степах жили дикі народи. Купці збиралися в дорогу великим товариством по сто і більше човнів і для оборони брали собі вояків з доброю зброєю. Найгірше місце в дорозі були Дніпрові Пороги, — скелі, через які перепливає ріка. Одні з них високі і вистають понад водою, інші хова-

ються в глибині під плесом. Переплисти туди було важко, бо вода то підносила човен догори, то кидала в вир, — легко було потонути. Щоб минути небезпеку, гребці витягали човни на беріг і перетягали їх сушею здовж порогів, — потім пускали на воду. Внизу Дніпро широкий і рівний, там уже плисти було вигідно аж до самого моря. На Чорному Морі плавали тоді всякі чужі народи, найбільше греки й араби. Часом вони не хотіли перепустити, й хоч-не-хоч треба було зводити з ними бій на життя і смерть.

Хто заклав Київ і перший збудував город, цього ніхто не памятав. Старі люди оповідали всяку всячину. Одні казали, що імя Києва пішло від якогось Кия, що був перевізником на Дніпрі: кому треба було переїхати з одного боку ріки на другий, він перевозив своїм човном. Інші розказували, що в Києві мешкали три брати, Кий, Щек і Хорив, та їх сестра Либець. Від Кия названо город Київ, від його братів гори Щековицю і Хоривицю, від імени сестри річку Либець. Це було коло 800 р. Від цього ж року числимо й історію України.

4. Перші князі.

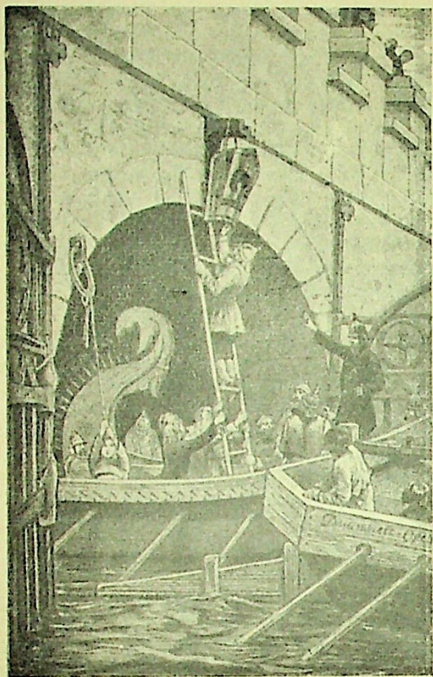
На північ від України, в Швеції, жило германське плем'я варягів, люди войовничі й відважні. Вони будували собі човни і їздили ними по цілому світі. Два хоробрі варязькі ватажки Аскольд і Дир, зібрали собі ватагу й поїхали з нею на південь. Їхали різними ріками, то сушею перетягали човни, аж прийшли до Дніпра і рікою приїхали під Київ. Тут пристали до берега й питалися: „Чий це город стоїть на горі?“ Кияни відповіли їм: „Жили тут три брати, Кий, Щек і Хорив і вони побудували цей город; але тепер вони померли, а нас завоював дикий народ хозари“. Аскольд і Дир захотіли визволити Київ від диких людей, вийшли на беріг із своїм військом і вигнали хозарів. Тоді кияни вибрали їх своїми князями. Це було 860 року.

Фінські племена, що жили на півночі називали варягів „роутсами“ і звідси пішла назва роутси-руси, роутські-руські. Як згодом завойовані нашими князями північні племена, змішані з турко-фінами, стали називати себе також тією назвою, наш народ назвався українським, а наш край Україною.

Аскольд і Дир зібрали велике військо та багато кораблів і поплили Дніпром на Чорне Море. Там далеко на полудні був город Константинопіль, що славився як столиця грецьких царів, — від того звали його теж Царгородом. Тоді це було найбільше і найславніше на весь світ місто, дуже багате і торговельне, прикрашене величавими будовами. Нераз їздили туди наші купці, бо там були гарні одяги, добра зброя, всякі південні овочі й вино. Але греки неохоче дивилися на українців і нерозумно кривдили наших людей. Аскольд і Дир задумали добути Царгород і оточили його своїми кораблями. Греки налякалися і заплатили українцям велику дань. Із добичею і славою вернулися українські війська із походу. Слава українських князів розійшлася по всьому світі.

Опісля княжив у Києві Олег. Він був князь розумний, бистрий і спритний, звали його Віщим. Як став князем, Олег сказав: „Київ буде матір'ю всіх українських городів”, це й сповнилося: Київ став столицею цілої України.

Олег також вирядився у похід на Царгород. Греки, як дізналися, що українці знову ідуть на них, замкнули залізними ланцюхами царгородську пристань над морем, а людям казали ховатися за мури гóрода. Олег приїхав із своїми кораблями до міста. Але він хитрощами дійшов свого. Наказав витягнути човни на беріг і доробити до них колеса, немов до возів і як прийшов вітер, військо розпустило вітрила, й ці човни-вози поїхали під город. Побачили це греки й вислали послів до Олега: „Не руйнуй Царгороду, дамо тобі дань, яку захочеш!” Олег змилосердився і здержав своє військо. Греки прислали йому великі дари, вино й овочі, але він не прийняв цього, а наказав дати на кожного українського вояка по шість фунтів срібла. Потім умовився з грецьким царем договором, як греки мають приймати українських купців у Царгороді. Цар згодився на те, що українці можуть купувати й продавати все, що схочуть і не платитимуть ніякої дані грекам. Цю умову обидва володарі записали: грецький цар присягав на хрест, Олег на свій меч і богів Перуна та Волоса. На знак перемоги Олег прибив свій щит на воротах Царгороду. Це було 911 р. З того часу українці все думали про те, щоб Царгород здобути для себе.

Князь Олег прибиває на знак перемоги щит на воротах Царгороду

Олег умер дивною смертю. Якийсь віщун виворожив йому, що кінь, на якому любив їздити, принесе йому смерть. „Не хочу вже сідати на того коня”, сказав Олег та велів слугам відвести коня до стайні та більше не приводити. Аж по роках пригадав собі та, довідавшись, що кінь згинув, тільки усміхнувся: „Не справдилися віщування — мій кінь згинув, а я живу”. І велів осідлати другого коня: „Поїду подивитись, де його кості”. Приїхав, висів із сідла та торкнув кісткю ногою.

„Хіба від тебе, коню мій, вже тепер мені не грозить смерть?” подумав. Та в цю хвилину з черепа вилізла гадюка, що там мала своє гніздо, і вкусила князя в ногу. Заслаб від того Олег і помер.

По Олегові княжив у Києві Ігор. Він був сином Рюрика і від того княжий рід звався Рюриковичі. Ігор водив своє військо на Царгород, але греки вже добре підготувалися і не пустили його під мури города. Щоб добути більшої слави, Ігор уладив похід у далекі краї на сході, над Каспієм. Він побідив тамошні народи і при-

віз 943 р. до Києва велику добичу — золото, срібло, дорогу одезу, зброю і всякий крам.

Ігор воював багато з племям деревлян. Вони жили в лісах, недалеко від Києва. Всі українські племена вже піддалися київському князеві, одні лише деревляни не хотіли належати до української держави. Вони рідко коли виходили із своїх лісів, не знали, що діється у світі, не розуміли того, що всім українцям треба злучитися разом. Ігор вислав на них своє військо, побив їх і присилував до послуху. Але потім деревляни знову збунтувалися проти князя. Ігор сам пішов із військом і зайшов глибоко в деревлянські ліси. Деревляни зробили на нього засідку в лісах, розбили княжу дружину і самого князя взяли до неволі та вбили. Так згинув хоробрий князь Ігор, що воював різні народи і хотів поширити межі української держави.

По смерті Ігоря в Києві княжила його жінка Ольга. Вона помстилася за смерть свого чоловіка, побила деревлян і їх край прилучила до київської держави. Ольга перша з-поміж українських князів прийняла християнську віру. До Києва приїздили часто християнські купці з Греції і з інших країв. Наші князі приймали їх прихильно і дозволили їм збудувати церкву в Києві. Один священник намовив княгиню покинути віру в давніх богів і прийняти християнство. Ольга поїхала до Царгороду і там хрестилася; хресним батьком був грецький цар. Це було 957 року.

Княгиня Ольга

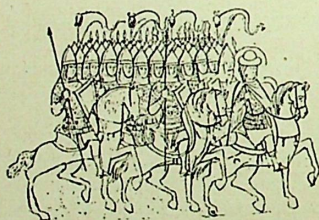
5. Святослав Завойовник.

Князь Святослав був сином Ігоря й Ольги. Як віріс і став юнаком, почав збирати багато хоробрих вояків і ходив з ними в далекі походи. Сам був відважний і витривалий, і так несподівано нападав на ворогів, що звали його леопардом. Не возив із собою возів, ні воен-

ного табору, не брав навіть казана, щоб варити поживу, але різав тоненько мясо, пік на вуглях і так їв. Не мав і шатра, а на спання підстелював тільки покривало з коня, під голову клав сідло і так спочивав. Такі самі були і його вояки. Як ішов на який край, наперед сповіщав: „Готовтесь, іду на вас!” Ольга охристівшись, бажала, щоб і її син прийняв християнство, але Святослав відказав: „Як би я прийняв християнство, мої вояки сміялися б із мене”. І залишився при давній вірі своїх батьків.

Як Святослав дійшов уже до мужеського віку, Ольга віддала йому управу держави. Князь зараз почав великі війни. Перший похід повів на схід, проти хозарів. Хозари, це був купецький народ над Каспійським Морем, при гирлі Волги. Колись вони мали велику державу і навіть панували над Києвом. У них було пророцтво, що поконають їх люди з мечами, гострими на два боки. Таких мечів уживали українці. Святослав здобув найбільшу хозарську твердиню і поруйнував їх городи. Хозари розбіглися на всі сторони, й ніколи вже їх держава не відновилася.

Вернувшись із походу, Святослав упорядкував свої краї, і сказав до матері та своїх бояр: „Скучно мені сидіти тут, у Києві. Піду я над Дунай, де є город Переяславець; це багата земля, там сходяться скарби з усіх сторін: із Греції золото й дорогі матерії, вино й різні овочі, від чехів, ляхів і мадярів срібло й коні, з України футра, віск, мід і невольники”. Як задумав, так і зробив. Взяв десять тисяч війська і пішов на Болгарію. Болгари замкнули ворота свого гóрода і виступили в бій проти Святослава. Битва була дуже завзята й багато

Княжа дружина виступає в похід

погинуло українців. Але князь захопив своє військо словами: „Як маємо тут лягти, то поляжемо по-лицарськи!” Його військо кинулося на ворогів і розбило їх полки. Потім Святослав вернувся до Києва, щоб узяти більше війська і далі воювати. Але Ольга здержала його: „Бачиш, що я не-

мічна, як же ж підеш від мене? Умру незабаром, поховаш мене і тоді можеш іти". За якийсь час Ольга вмерла. Святослав уладив матері величавий похорон, але не справляв уже тризни, ані не насипував могили, бо Ольга була християнка і не любила давніх обрядів.

Потім Святослав зібрав нову дружину і задумав завоювати ще й грецьке царство. Перейшов Дунай і вислав до греків заклик: „Іду на вас і звоюю вас так, як болгарів". Греки відповіли на це: „Не хочемо воювати з тобою; заплатимо тобі дань, тільки не йди на нас. Скажи, кільки людей у тебе, дамо тобі окуп на кожного вояка". Греки говорили так, щоб дізнатися, яку силу має Святослав і поставили проти нього військо вдесятеро більше. Святослав промовив тоді до своїх вояків: „Вже нема нам де дітися, волею, чи неволею, мусимо стати до бою! Тож не зробимо сорому українській землі, поляжемо тут кістьми! Мертвому нема сорому, а як станемо утікати, вкриємося вічним соромом. Станьмо кріпко! Я йду вперед вас, — як моя голова поляже, промишляйте тоді самі!" Військо з великим криком відповіло: „Де твоя голова ляже, там і ми наші голови зложимо!" І всі кинулися в бій і перемогли греків.

Грецький цар мусів миритися. Він вислав Святославові золоту й дорогі одяги, але князь навіть не глянув на них. Здивувалися греки й сказали: „Хоробрий це князь, коли майна не цінить, — вишлім йому зброю". Святослав прийняв цю зброю, почав її хвалити й погодився на мир з греками. Грецький цар забажав побачитися з тим славним князем, приїхав на Дунай на гарно прибранім коні, у золотій зброї, його дружина також сяяла від золота. Святослав приплив до берега невеликим човном і веслував разом із своїми вояками. Був він середнього росту, очі мав сині, брови густі, довгі вуса й голену бороду; голова таксамо була обголена, лиш з одного боку висів довгий чуб. Одежа його була біла, з полотна, як і в його вояків. Та хоч він був просто зодягнений, а цар мав блискучу зброю, то держався згорда, бо почував себе переможцем.

Тоді, як Святослав був у Болгарії, на Україну напали печеніги, дикий нарід, що прийшов із азійських степів. Печеніги дізналися, що князь вертається з походу й засілися на нього коло Дніпрових Порогів. Старі вояки радили князеві минути ворога і їхати степами.

Та Святослав не мав звички вступатися ворогам, — він кинувся на печенігів. Але бій покінчився нещасливо: тільки частина українського війська перебилася через печеніжські полки й вернулася до Києва, більша частина полягла в бою, поляг і славний князь Святослав. Це діялося року 972.

6. Володимир Великий.

Святослав залишив трьох синів: Ярополка, Олега й Володимира. Ярополк був погана людина, він убив Олега й хотів убити ще й Володимира. Але Володимир закликав на поміч варягів з-за моря, побив старшого брата і став князем у Києві 979 року.

Князь Володимир Великий

Своє княження почав Володимир від того, що виправився з військом до тих країв, де нині Галичина й Холмщина. Тут проживали тоді племена хорватів і дулібів. Вони жили з хліборобства й для оборони ставили собі гóроди. Найбільші гóроди були два: Перемишль і Червень. Але потім стали нападати на них сусіди: чехи й поляки, і намагалися підбити їх під свою владу. Володимир прийшов туди 981 р., зайняв Червень, Перемишль і інші гóроди і прилучив їх до київської держави. На Волині він заснував новий гóрод і назвав його від свого імени Володимиром. Від того часу Галичина й Холмщина належали до великої української держави.

На Україну часто нападали печеніги. Одного часу Володимир стояв із військом по лівім боці Дніпра, над річкою Трубеж там, де нині Переяслав. Печеніги стояли по другому боці ріки. Печенізький ватажок переказав до Володимира: „Не биймося усім військом, а попробуймо наші сили інакше. Вишли ти якогось сильного мужа від себе, ми вишлемо свого й нехай борються. Переможе наш чоловік, то ми будемо вашими панамі, побідить ваш муж, то ми вам піддамося”. Згодився Володимир і став шукати сильного чоловіка, але довго

не міг найти охотного. Аж прийшов до князя якийсь старий вояк і сказав: „Князю, є в мене три сини, два тут зі мною, а третій, найменший лишився дома; він такий міцний, що ніхто не може його побороти. Раз ми сварили на нього, а він мняв руками кожу, — й от він із гніву ту кожу роздер, така сила в нього!” Зрадив князь і казав прикликати того кожемяку. На третій день ранком печенізький борець прийшов над ріку. Це був чоловік великого росту; як побачив кожемяку, розсміявся, бо хлопець був невеликий ростом. Але кожемяка вхопив печеніга обіруч і кинув ним об землю, — велитень загинув. Печеніги пустилися тікати, українці кинулися за ними й побили їх. Володимир заложив на цім місці город і назвав його Переяслав, бо хлопець перейняв славу від печенігів.

Щоб здержати напад печенігів, Володимир наказав сипати на границі високі вали з землі, на них ставив укріплення з дерева, частоколи й заборолу. Будував також нові городи й твердині, щоб люди мали куди хоронитися підчас ворожого нападу.

Володимир спершу почитав давніх словянських богів. Перед його палатою в Києві стояв Перун, зроблений з дерева, голову мав срібну, вуса золоті. Володимир складав йому жертву. Але до Києва приходили з різних сторін чужі люди й намовляли князя, щоб покинув віру й прийняв іншу. Болгари з-над Волги хвалили йому віру арабського пророка Мохаммеда, жиди закон Мойсея, німці латинську віру, греки грецьку. Володимир скликав боярів і сказав їм: „Приходили до мене послі з різних земель і кожний хвалить свою віру, кожний обіцяє спасення від неї. Що мені робити?” Бояри відповіли: „Ти знаєш, княже, що ніхто не ганьбить свого, але хвалить; як хочеш пізнати котра віра найліпша, вишли своїх мужів, нехай поглянуть, як хто служить Богові”. Князь послухав ради й вислав двісті найрозумніших мужів до різних країв, щоб пізнали всі віри. Вони вернулися по довгім часі і сказали князеві, що найбільше вподобалась їм грецька віра, бо в греків найгарніше богослуження і наймудріші люди. Володимир постановив прийняти християнство в грецькому обряді.

Володимир хотів ще взяти собі за жінку грецьку царівну. Але греки були горді й сказали: „Це річ нечувана, щоб грецька царівна стала жінкою чужого воло-

даря, що походить з поганського роду”. Розгнівався на них Володимир і пішов із військом на грецький город Корсунь, що на Кримі, став його облягати й добув наступом. Тоді вже грецький цар згодився віддати царівну Володимирові. Володимир охрестився в Корсуні й узяв царівну за жінку 988 р.

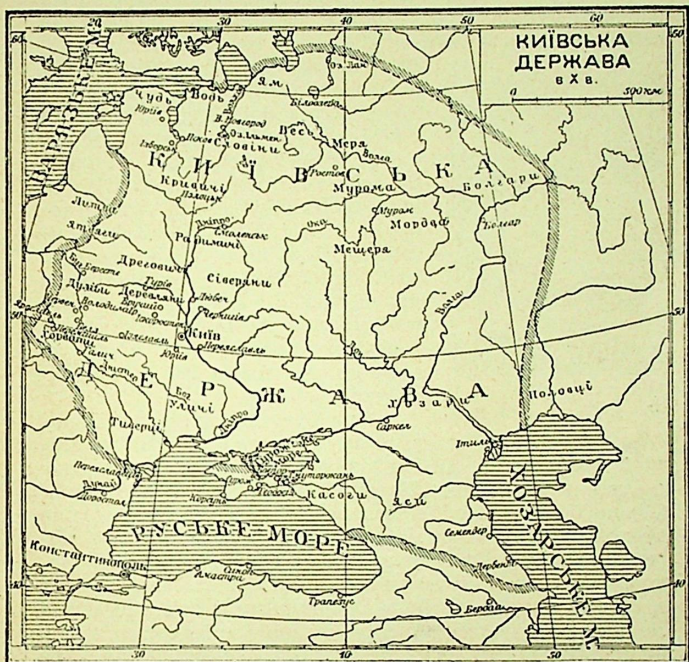
Володимир наказав тоді скинути всі фігури старих богів і велів їх рубати й кидати в огонь. Головного бога Перуна казав привязати коневі до хвоста й волочити по городі; за ним ішло дванадцять мужів і били його

Хрещення України

залізом, а потім кинули до Дніпра. Потім князь скликав усіх хреститися: „Хто не охреститься” — казав — буде мені ворогом”. Усі кияни послухали, ввійшли у воду, старі й молодші, а дітей несли на руках; священники стояли на березі й хрестили всіх. На місцях, де стояли давні боги, Володимир ставив церкви. Найбільша з них була церква в честь Богородиці; на удержання її духовенства князь призначив десятину свого майна, від того названо цю церкву Десятинною.

При церквах усюди заведено школи. Люди спочатку не розуміли, що таке наука й не хотіли посилати дітей до школи. Тоді князь велів силою брати синів бояр і віддавав їх на науку учителям; матері плакали за ними,

як за померлими. Аж потім усі побачили, що школа дає користь людині і радо вчили дітей письма й інших наук.

Князь Володимир помер 1015 р. Нарід згадував довго щасливе Володимирове володіння і звав його „Ясним Сонцем”. В історії він дістав імя Великого, бо довершив таких великих діл, як ніхто з давніх князів.

7. Ярослав Мудрий.

По Володимирі київським князем мав стати його найстарший син Святополк. Але він був недобра людина. Як ще жив Володимир, він хотів воювати з батьком і кликав собі на поміч польського князя. Святополк задумав лукаве діло, — убити всіх братів. Він скликав свою дружину й питався: „Вірні ви мені цілим серцем?”

Вони відповіли: „Зложимо за тебе голови наші!” Тоді Святополк наказав їм: „Ідіть, убийте мого брата, Бориса!” Вояки пішли і стрінули Бориса, як він молився ранком і вбили його. Святополк велів їм убити ще й другого брата, Гліба; третій Святослав дізнався, що його чекає смерть, утік на захід, але Святополкові слуги дігнали його в Галичині й убили над рікою Опором, у карпатських горах, у тому місці, де нині долина Святослава біля містечка Сколе.

Князь Ярослав Мудрий

Але був ще один син Володимира, Ярослав. Він жив на півночі в Новгороді. Як він дізнався про діла Святополка, заплакав і сказав: „Батько наш умер, а Святополк убиває братів”. Тоді новгородці сказали йому: „Він убив також багато наших людей; іди на нього, ми тобі поможемо”. Ярослав відповів: „Я не хотів боротися з братом, але як не піду на нього, то він уба й мене”. Зібрав військо і пішов у похід. Святополк привів собі на поміч поляків. Це перший раз в історії український князь спровадив проти своєї землі ворожих чужинців. Але поляки грабили й нищили міста й села так, що весь нарід повстав проти них і почав їх бити. Святополк побачив, що не вдіє нічого навіть при допомозі поляків, мусів утікати з Києва. З жалю, що він допустився таких злочинів, — що й братів убив і чужинців навів на свій край, — помішався йому розум. Він загинув десь на чужині; народ за його злочини дав йому імя Окаянного.

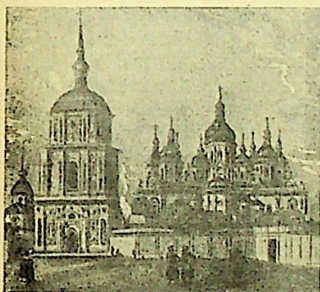
Після перемоги над Святополком Ярослав засів на батьківським престолі й панував спокійно довгі літа

(1018—1054 рр.). Довга війна знищила край і зруйнувала. Князь старався повернути добробут і спокій, уникав воєн, а займався управою і загосподарюванням держави. Найбільше дбав про свою столицю Київ. Давній город він розширив дуже й наново укріпив. Кругом поставив нові вали, з мурованими баштами й укріпленнями. З різних сторін до гóрода вели муровані ворота. Найславніші були Золоті Ворота, побиті зверху золотою бляхою. Ярослав поставив нову величаву церкву св. Софії, з десятьма банями; вона була прикрашена різьбами й іконами, золотом і сріблом; при ній мешкав київський митрополит, голова Церкви.

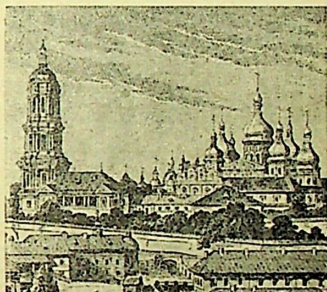
Ярослав опікувався монастирями й ченцями. За його часів у горах під Києвом повстала Печерська Лавра. Побожні пустельники викопували в землі печери й тут проживали в молитві, пості й добрих ділах. Ченцям не вільно було сидіти без роботи. Вони самі робили все потрібне для монастиря, управляли ріллю, молотили й мололи збіжжя, ткали сукно й полотно, рубали дерево

Руїна Золотих Воріт

Собор св. Софії
Найстарші київські пам'ятки українського будівництва

Печерська Лавра

в лісі, носили воду, пекли хліб, варили страву. Вони вчили людей ремесла й давали приклад, як жити побожному. Найславніші ченці були Антоній і Теодозій.

Князь Ярослав казав зібрати і списати всі права в одну книгу. Важніші справи судив сам. Він сідав разом із боярами на рундуку перед своєю палатою, з усіх сторін приходили до нього люди з своїми справами й князь розсуджував їх та карав винуватих. Карали тоді інакше, як нині. Тільки дуже великих злочинців карали смертю, або замикали до в'язниці; за звичайні злочини винуватець платив лише грошову кару. Злодій, що вкрав у сусіда коня або щонебудь інше, мав віддати украдене й платив кару князеві.

Ярослав воював небагато, бо не хотів нищити свого краю. Але як було треба, умів постояти за свій край і оборонити його від ворога. Він ходив із військом на Галичину й вигнав звідси ляхів, що їх навів Святополк. Тоді поставив над Сяном сильний город Ярослав, що мав обороняти галицьку землю перед сусідами. Нераз також воював із печенігами й будував у степі нові твердині та оселі.

Ярослав був могутній князь і всі сусіди шанували його. Найзначніші європейські володарі вважали своєю честю поріднитися з його славним родом. Одна донька Ярослава, Анна стала жінкою французького короля, друга вишла за норвезького князя, син мав за жінку грецьку царівну. Також у Данії й Англії, в Німеччині, Угорщині і в інших краях княжили свояки Ярослава.

Анна Ярославна —
королева Франції

В славі дожив Ярослав старечих літ. Як почув уже, що приходить на нього смерть, скликав своїх синів і дав їм такий заповіт: „Це я відходжу з цього світа. Любіться, сини мої, — ви діти одного батька й одної матері. Як житимете в любові, Бог буде з вами й покорить вам ваших ворогів. Коли ж житимете в ненависті, загинете самі й погубите землю батьків і дідів своїх, яку вони збрали в великому труді. Проживайте в згоді, любіть один одного!” Київ дав князь найстаршому синові Ізяславові, іншим синам роздав інші землі. Ізяслав мав заступати батька,

і молодші брати мали його слухати та шанувати. Ярослав умер 1054 р. Його домовина є дотепер у церкві св. Софії у Києві.

8. Поділ України. Половці.

По смерті Ярослава 1054 р. найстарший син Ізяслав узяв собі Київ, молодші брати стали княжити в інших городах. Українська держава не була вже під владою одного князя, а поділилася на окремі землі. Коло Києва була Київщина, коло Чернигова Чернигівщина, коло Переяслава Переяславщина, коло Пинська Пинщина, коло Володимира Волинь, на заході Перемищина. Не було з того користи для України. Як українська держава була під одним князем, вона була сильна й усі люди жили в щастю й добробуті. Тепер князі мали менше землі, завидували своїм братам і бажали забрати їх князівства. Прийшли великі незгоди й війни в українській землі, зруйновано багато городів і сіл, народ збіднів і занепав.

Київський князь Ізяслав був людина добряца, лагідна й покірна, але не вмів удержати ладу в державі. Молодші брати бачили, що він нерішучий і безсильний, не хотіли його слухати. Народ бажав собі сильного князя, збунтувався проти Ізяслава й вигнав його з Києва. Княжили потім молодші брати Ізяслава. Вони правили ліпше й київське князівство скріпилося під їх володінням.

Найславніший князь був тоді Володимир Мономах (1113—1125 рр.), братанич Ізяслава. Це був князь хоробрий і справедливий. Вже як малий хлопець, він їздив на коні, стріляв з лука, ходив на лови й на війну, звик до холоду й до голоду, до трудів і небезпек. Як став князем, жив просто, не дбав про свої вигоди, а старався про добро народу. Вставав раненько, перед сходом сонця: „Нехай не застане вас сонце в постелі”, говорив своїм синам. По сніданню сідав перед палатою і відбував суд. Пильно уважав, щоб не сталася кривда бідному й слабому, опікувався сиротами, заступався за бідних селян. Ніколи не дозволяв своїм людям переїздити через засіяне поле, або робити кому шкоду в дворі. Дуже радо приймав гостей і людей з чужих сторін, чи вони були визначні, чи прості люди. „Гість, — казав він —

ширить славу про господаря, добру або лиху". Ціле життя він учився чогось, не соромився питати про пояснення, як не знав, або не розумів чого. В кожній важній справі радився з боярами. Але в ніякому ділі не спускався на слуг і урядовців, сам доглядав усього, і в дворі і в уряді. На війні сам доглядав війська, дивився, чи вояки мають усе потрібне, сам ставив сторожі й їв останній, спати клався у зброї, з мечем при собі.

Улюблена забава Володимира були лови. Ніхто не полював так багато, як він, ніхто не мав стільки ловецьких пригод. Він ходив на диких кабанів, оленів, турів, ведмедів. Часто ловив власною рукою дикі коні, що тоді жили в степах. Двічі брав його тур на роги разом із конем. Лось раз топтав його ногами, другий раз поколов рогами. Дикий кабан стягнув йому з бедра меч, ведмідь вкусив у ногу, рись скочив на плечі й перевернув разом із конем. Багато разів він упав із коня, двічі розбив собі голову, нераз побив собі руки й ноги.

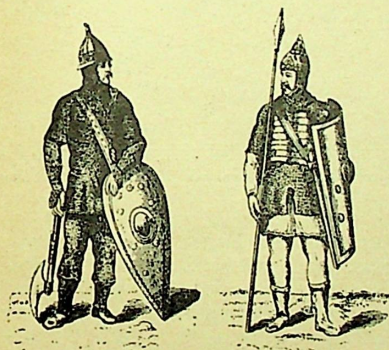
Володимир воював багато з половцями. Це був дикий нарід, що побив печенігів і вигнав їх з України та й сам запанував у степах. Половці щороку нападали на українські села, забирали худобу й коні та вели з собою в неволю тисячі бранців. Володимир щороку збирав військо й ішов на границю, щоб не пустити дикого ворога в українську землю. Часто заганявся глибоко в степи, аж туди, де були половецькі кочовища, нападав на половців, бив їх і мстився за кривду України. В цій боротьбі князь добув собі велику славу й любов усього народу.

Володимира Мономаха наслідував один із молодших князів, Ігор Святославич. Року 1185 він пішов у похід у степи з хоробрим братом Всеволодом Буй-Туром. На прочуд гарне було їх військо. Кожний лицар мав залізну зброю, на грудях панцир і шолом на голові, в правій руці спис із малим прапорцем, в лівій червоний щит; при боці вигострену шаблю, при сідлі лук, на плечах сагайдак із стрілами. Вони з молодости бували у війнах і походах, знали всі шляхи, всі яри в степах, не боялися ніякої небезпеки. У бій ішли радо, добуваючи собі чести, князеві слави. В першій битві українські війська побили половців. Розгромлені кочовики покинули весь табор, — вози, зброю, худобу. Велика добича

дісталася в руки українців. Але другого дня половці знов стали до бою коло Дону на річці Каялі. Мов чорні громади круків вони оточили з усіх сторін українське військо. Почався завзятий бій. Застогнала земля від тупоту коней, зазвеніла зброя, блиснули списи й шаблі. Половці підняли дикий крик і кинулися на українські полки. Наші лицарі із списами й мечами зустрінули їх. У першому ряді йшов Буй-Тур Всеволод. Його полк засипував поганців стрілами, бив залізними мечами, колов копіями. Де тільки Всеволод скочив у своїм золотім шоломі, там поле вкривалося половецьким трупом. Не вважав він на небезпеку й рани, забув про батьківський престіл і своє князівство, не пам'ятав на рідню, — одного тільки бажав: побити ворогів України.

Похід кн. Ігоря на Половців

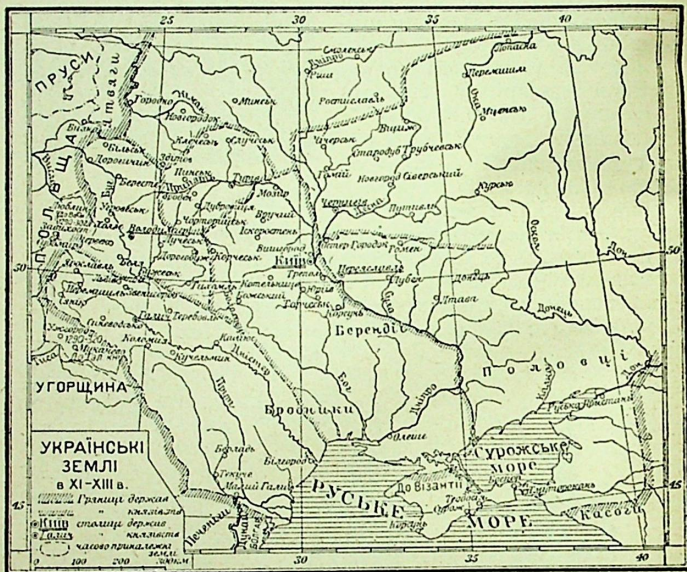
Князі дружинники

Бій ішов цілу добу. Але над ранком другого дня ослабли українські війська. Не стало стріл, списи були поломані, щити порубані, мечі випали з потомлених рук. Більша частина війська полягла у кривавому вою, решта разом із князями попала в половецьку неволю. Ігор перебув між ворогами два роки. Потім при

помочі одного слуги втік із половецького табору й вернувся в Україну. Про цей похід і неволю князя зложена славна поема, що зветься „Слово о полку Ігореві”.

9. Нові вороги з півночі і сходу.

Половецькі напади знищили дуже українську землю. Але ще гірше поруйнували Україну вороги з півночі і сходу.

На півночі від України над Волгою і Окою були великі ліси, болота й багна. Там проживали різні племена, що говорили московською мовою. Їх життя було важке, бо їх край був убогий, мало було рілі й хліб не родився добрий. Вони жили найбільше з ловів і риболовства. Звичаї їх були суворі, довго не знали вони віри в одного Бога, а почитали різних божків. Над ними

панували князі з роду Володимира Мономаха. Але в чужій землі вони забули про свій український рід і свою рідну мову, стали говорити тамошнім наріччям і звикли до чужих звичаїв. Вони поставили собі городи Суздаль, Володимир над Клязмою і Москву та ширили звідти свою владу на всі сторони. Московські князі ставилися ворожо до України, бажали її зруйнувати і на перше місце вивести свою Московщину.

Московські війська руйнують Київ 1169 р.

Року 1169 суздальський князь Андрій Боголюбський з великим військом обступив Київ. Київський князь Мстислав боронився хоробро, але його сили були слабкі й він не міг оборонити міста. Московські війська зайняли передмістя і потім вдерлися до города на горі. Почалася боротьба на вулицях міста. Міщани боронилися, що мали сили, але ворогів було більше. Дикі ватаги вбивали людей, не милуючи ні старого ні малого, нищили й грабували все, що попало в їх руки. Забирали майно з міщанських домів, розграбили княжу палату, не пощадили навіть церков. З Десятинної церкви та св. Софії забрали ікони, дорогі ризи, церковні книги, дзвони; таксамо обдерли всі монастирі. Цілими

валками везли награвоване добро і скарби до своїх північних країв і чужою працею і кривдою бажали збагатити й прикрасити свої вбогі столиці. Нераз уже Київ був у чужих руках, але ніколи не знищив його ніякий ворог так, як тоді.

Пізніше напали на Україну інші люті вороги, татари, або монголи. До того часу вони проживали в азійських степах. Вони були низького росту, мали широкі плечі, велику голову. Лице їх було широке, з вистаючими кістками, заріст рідкий, ніс плоский, очі малі й криві. Татари не побували на одному місці, а кочували з одної околиці в другу. Не управляли рілі й не

Оборона Десятинної церкви

сіяли хліба; цілим їх майном були великі табуни коней і овець. Живилися найбільше мясом і молоком; їх улюблений напитек був кумис — кобиляче молоко. Татари добре їздили кінно й гарно стріляли з лука. Вони були войовничі, для своїх противників не знали милосердя, убивали навіть бранців.

Татари прийшли вперше в Україну 1223 р. Українські князі заступили їм дорогу над річкою Калкою коло Озівського Моря. Княжі війська вдарили силою

й татари подалися назад. Молодші, недосвідчені князі думали, що вони вже втікають і пустилися наздогін. Але татари вернулися і з усіх боків оточили українців. У боротьбі загинула велика сила людей, частина дісталася в полон. У неволю попало також кілька князів. Татари мучили їх жорстоко й покарали смертю.

По битві над Калкою татари знову вернулися в свої сторони. Аж по сімнадцяти роках прийшли знову в Україну в іще більшім числі під проводом хана Батія. Вони здобули Переяслав і Чернігів та підійшли до Дніпра під Київ. Їх війська було так багато, що від скрипоту возів, реву верблюдів, іржання коней не було чути, хто що говорив. Татари зайняли передмістя і почали добувати город на горі. Безнастанно били вони таранами в мури, вдень і вночі. Княже військо й міщани боролись завзято. Стріляли з луків, кидали каміння, всіми способами боронили города. Але татари перемогли, — в одному місці повелося їм вибити діру в мурі. Туди вдерлися такою великою масою, що оборонці не могли дати їм ради. Коло старинної Десятинної церкви розвелася велика боротьба. Люди ховалися на дахи церкви на банях, на хорах, звідти стріляли на татар і метали каміння. Але несподівано прийшло велике нещастя: стара будова не вдержала великого тягару, дах завалився і звалищами покрив останніх оборонців Києва. Київ перейшов у руки ворогів.

Це було 1240 р. Тоді покінчилось княження київських князів. Більша частина України дісталась під чуже панування

10. Галицько-Володимирська Держава.

Подністровя і Червенські Землі над Бугом прилучив до київської держави Володимир Великий. По смерті Ярослава Мудрого землі ці стали окремим князівством. Від 1084 р. панував тут рід князів Ростиславичів, що мусів змагатись із двома найбільшими противниками: Польщею й Угорщиною. Поляки або ляхи мали свою державу над Вислою коло Кракова і звідти все нападали на княжі границі. Угри або мадяри мешкали за Карпатами. Вони прийшли в ці краї так, як печеніги й половці, десь із Азії. Хоч і прийняли християн-

ську віру, залишилися народом диким і немилосердним. Мадяри й поляки лучилися часто і разом нападали на землі Ростиславичів.

Ростиславичів було три брати. Найхоробріший був Василько. Він хотів вести велику війну проти поляків, але вороги схопили його і в страшний спосіб покарали — викололи йому очі. Нещасливий князь з жалем згадував свої наміри. „Мої вороги, — казав він, — хотіли видати мене ляхам. Не наситилися моєю кровю, хотіли видати мене найгіршим ворогам. О, бо ляхам я зробив багато лиха і ще хотів їх воювати, щоб оборонити рідну землю. Думав я взяти собі багато печенігів і інших степовиків, взяти що ліпше у моїх братів і рушити на Польщу. Був би я воював ляхів літом і зимою, був би знищив польську землю і забезпечив Україну. Та не судилося!” Сліпий Василько не міг уже воювати з ворогом. Але перед походом виїздив завсіди перед військом з хрестом і благословив свої полки.

Спершу найбільшим княжим городом був Перемишль. Потім князі зробили своєю столицею Галич над рікою Дністром. На горі стояв там великий замок, обведений довкола валами й ровами. Була там княжа палата, соборна церква й доми багатих бояр. На передмістях мешкали міщани й вели тут торгівлю. Галицькі кораблі йшли Дністром аж до Чорного Моря. Від нової столиці, Галича, пішла й назва краю, Галичина.

Могутнім галицьким князем був Ярослав Осьмомисл (1153—1187 рр.). Він славився великим розумом і спритністю; тому й звали його Осьмомислом, ніби то мав вісім зміслів. Він дістав по батьковій державу сильну й велику, й ще збільшив її та поширив. До Галичини належали навіть землі над Дунаєм і нинішнє румунське місто Галац, що звалося тоді Малий Галич.

На Волині княжив тоді Роман Мстиславич. Його столиці були Володимир і Берестя. Роман був славний із хоробрости й відваги. Він воював часто з половцями.

Князь Ярослав Осьмомисл

В давній пісні співали про нього: „Роман кинувся на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їх землю як орел, хоробрий був як тур”. Він наслідував свого прадіда Володимира Мономаха й всіми силами старався знищити степового ворога. Половці так боялися його, що свої діти страшили його іменем: „Роман, Роман!”

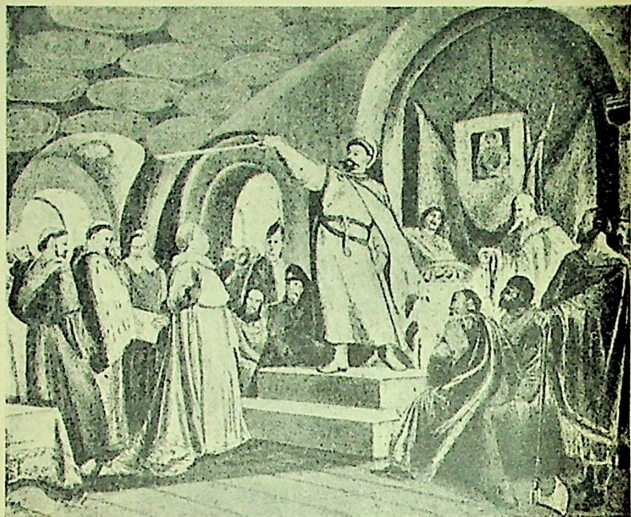
Князь Роман Мстиславич

По смерті останнього князя з роду Ростиславичів, року 1200 Роман став і галицьким князем. З того часу Галичина з Волинню творили одну галицько-володимирську державу.

Але проти могутнього князя підняли бунт галицькі бояри. Це були багатирі, що мали великі землі. Вони самі закликали Романа до своєї землі, бо думали, що князь слухатиме їх у всім і дозволить їм гнобити нарід. Та Роман знав, що сила держави в селянстві й міщанстві та суворо карав непослушних бояр. Він часто говорив: „Не їстимеш меду, як не знищиш бджіл”. Так хотів він сказати, що з бояр не буде користи державі, як князь їх не присмирить. Роман вислав на бояр своє вірне військо, побив їх, деяких покарав смертю, інших вигнав з краю. Ті, що залишилися спокірніли і слухали наказів князя. Селяни й міщани раді були тому, що бояри втратили владу і славили Романа за його силу й мудрість.

Роман мав поважання у всіх сусідів. Чужі королі й князі посилали до нього свої посольства. Приїхали тоді до Романа також послі від римського папи, голови католицької Церкви. Папа прислав Романові привіт і обіцяв йому свою опіку й поміч меча св. Петра. Але гордий Роман витягнув свій меч і сказав: „Чи такий меч має папа? Поки я маю свій меч, не добуватиму володіння іншим способом, як тільки кровю, — так, як батьки й діди наші збільшили рідну землю”.

Могутній Роман задумав рушити у похід на Польщу, щоб присмирити польських князів і забезпечити границі своєї держави. З своїми військами він

Князь Роман не приймає королівської корони

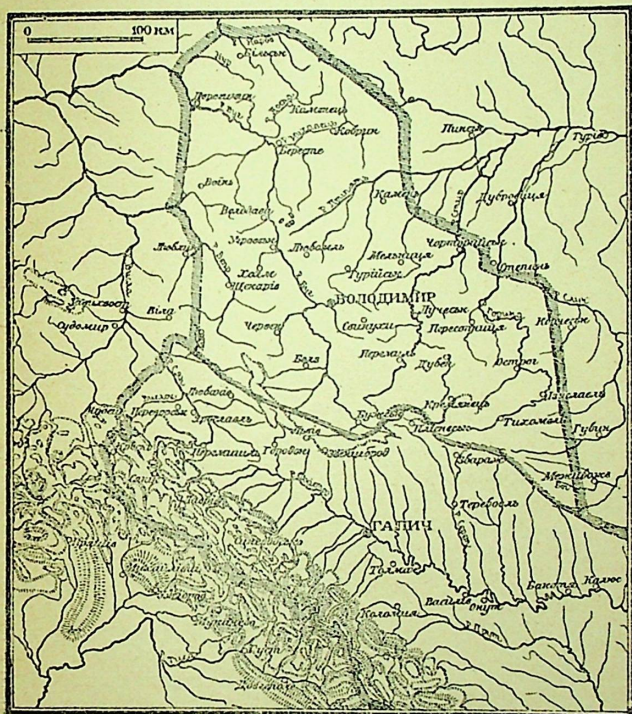
загнався над Вислу. Але прийшла нещаслива пригода. Князь хотів на власні очі побачити, які є сили ворога й виїхав з невеличкою дружиною на розвіди. Та несподівано поляки у великім числі оточили його відділ і почали боротьбу. Роман боронився як лев, проте не встоявся і поляг у бою 1205 р. під Завихвостом. Дружина забрала тіло князя і перевезла до табору; Романа похоронили в Галичі.

11. Король Данило.

Роман полишив двох маленьких синів. Старший Данило мав чотири роки, молодший Василько два роки. Від імени батька їх називали Романовичами. Ніюдин з українських князів не мав такої неспокоїної молодости, як оба молоді князі. Галицькі бояри зараз по смерті Романа вигнали їх з Галичини на Волинь до Володимира. Але потім прислали туди свого посла з таким зазивом до володимирців: „Знищимо ваш город,

як не віддасте нам Романовичів!" Тоді князі мусли вті-
кати з матір'ю в чужі краї. Там перебули вони
багато літ.

Тимчасом у Галичині правили самі бояри. Вони
закликали собі на князів трьох синів Ігоря Святосла-
вича. Думали, що ці князі будуть їх у всім слухати.
Але Ігоревичі хотіли мати сильну владу й суворо ка-
рали неслухняних: одного дня казали вбити п'ятсот
наймогутніших боярів. Бояри помстилися на князях

Кордони Галицько-Волинської Держави в XII—XIV. століттях

так, що двох із них схопили й покарали смертю, а третій ледви втік з Галичини.

З боротьби в галицькій землі скористали поляки й мадяри та задумали взяти багатий край під своє панування. Їх війська прийшли до Галича, побили бояр і на короля коронували малого сина мадярського короля. Галичина дісталася під мадярське панування. Мадяри правили жорстоко, вzięли людей, забирали хліб, коні, худобу, навіть не вміли пошанувати церков і ставили в них коні. От до чого довела незгода в народі, — чужі запанували на українській землі!

Король Данило

Таке безладдя було в Галичині багато років. За той час Данило й Василько вирости та стали юнаками. Нещастя й трудно, в яких вони жили, навчили князів досвіду. Вони знали тепер, що в кожній справі найліпше не ждати помочі, а власними силами боротися з лихом. Князі почали воювати зі своїми ворогами й поволі добули частину своєї батьківщини, Волинь. Потім Данило почав боротьбу за Галич. Два рази виганяв мадярів, але не міг зайняти своєї столиці, бо бояри знову кликали чужих князів до себе. Аж за тре-

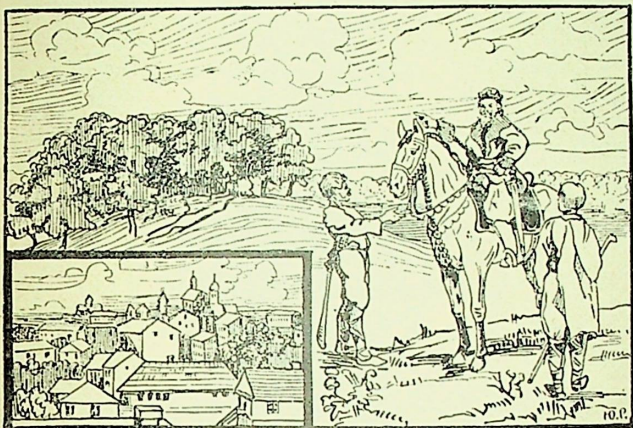
тім разом Данило ввійшов до Галича, на воротах города поставив свою хоругву і засів на престолі батька.

Але в недовгому часі на Данила прийшла нова біда. Татари добули Київ і пішли на західні землі. Вони добули й знищили Володимир і Галич. Татарський хан прислав потім до Данила наказ, щоб князь йому покловився. Данило мусів послухати, бо татари були б зруйнували Галичину до останку. Він поїхав далеко над Волгу, де був татарський табор і перебув у хана майже цілий місяць. Татари обіцяли йому не нападати на Галичину.

Данило вернувся додому дуже пригноблений. Все на думці йому була зневага, якої він зазнав, що мусів їхати до диких кочовиків. Він не вірив, що татари житимуть у спокою, бо бачив їх войовничість і жорстокі

звичаї, — все чекав нового татарського походу й при-
готовлявся до оборони.

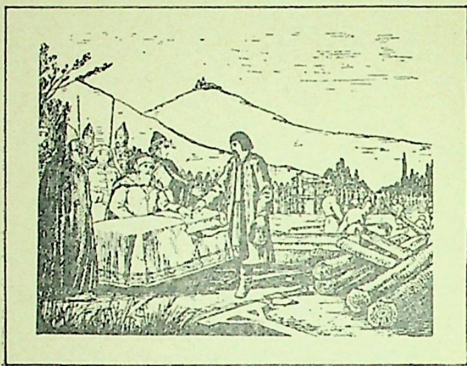
Наперед почав ставити нові городи. В Галичині і на
Волині було багато старих замків, але вони були зни-
щені довголітньою війною, що велася в тих сторонах.
Частоколи спорохнявіли, вали розсипалися, рови по-
заростали корчами й травою. Данило відновлював старі
укріплення і наказав шукати нових місць, де можна б

„Поставлю тут город, і хай йому буде імя Холм”

будувати твердині. Одного разу на ловах над Бугом,
у погоні за звірем, загнався в ліс і виїхав на велику
галяву, серед якої стояв горб, вкритий деревами. Кня-
зеві подобалося це місце і він запитався місцевих лю-
дей, як воно називається. „Називають його просто
холм, цебто горб”, відповіли селяни. Данило задумався
і сказав: „Поставлю тут город і нехай йому буде імя
Холм”. На приказ князя зрубали на горі ліс, викорчу-
вали пні і przygotowали місце на город. По середині по-
ставили невеликий, але кріпкий замок з грубих пнів
дерева. Побіч замку стояла висока вежа з дерева, на
кам'янім підмурованні й побілена вапном. Кругом го-
рода почали осідати міщани, купці й ремісники, — роз-
велосся ціле місто. Князь прикрашував новий город гар-

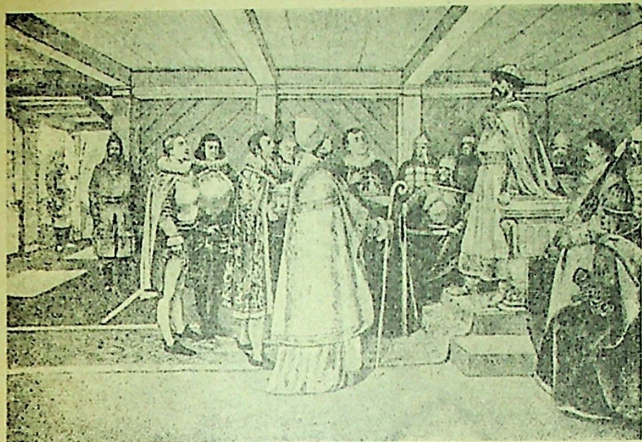
ними будовами й церквами, не жалуючи коштів і труду. В короткому часі Холм став таке гарне й велике місто, що всі дивувалися. В Галичині Данило оснував тоді також новий город і назвав його в честь свого сина Льва — Львів.

Заснування Львова

Данило шукав собі союзників до боротьби з татарами і в сусідніх краях. Він вислав також послів до римського папи, бо папа мав велике поважання між католицькими князями і міг зібрати військо проти пеган. Тоді й від папи до Данила приїхали послы й привезли йому на знак почеси королівську корону. В городі Дорогичині над Бугом коронувався Данило на короля 1253 р. Від того часу держава його звалася королівством Галичини й Володимирії, а він королем.

Але татари дізналися, що Данило пригтовляється до боротьби з ними, і рішили що скорше знищити його державу. Жорстокий татарський ватажок Бурундай з великим військом приступив під Володимир Волинський. Город не був пригтовлений до оборони й Василько виїхав на зустріч татарам, щоб якось їх заспокоїти. Але Бурундай не дав упроситися і зажадав, щоб город згорів до тла. Василько сам мусів підпалити

Панські послы приносять Данилові королівську корону

укріплення і город згорів дотла. Таксамо татари знищили Львів. Один тільки Холм оборонився перед ворогами.

Серед боротьби з татарами Данило ослаб і знемігся. Довголітні труди зломили його здоров'я. Данило княжив від 1205—1264 р. Він умер у Холмі й там його похоронили.

По Данилі Галицько-Володимирська Держава існувала ще сімдесят літ. По ньому панував його син Лев, внук Юрій, що також коронувався королем та й інші князі. В ті часи держава була ще сильна й могутня. Галицькі князі поширили тоді своє панування також за Карпати, на краї, що були дотепер під мадярами. Головні городи були там Ужгород і Мукачів. Галицькі князі дбали про справи цілої

Князь Лев

Галицький король Юрій I.

України. Вони звернули увагу також на те, що в Україні нема свого митрополита, бо московські князі київського митрополита забрали до себе в Суздаль. Тому галицький король Юрій I. 1303 року створив свою окрему митрополію в Галичі. Від того часу не було ніяких зв'язків між українською і московською Церквою.

В 1340 р. покінчив життя останній князь з роду Романовичів. Тоді не було вже ніяких князів, що могли б зайняти престіл у Львові й Володимирі, — над нашою землею запанували чужинці.

В 1340 р. на Юрію II. Тройденовичі кінчаються княжі часи.

12. Життя за княжих часів.

Під владою наших князів та королів жилося всім гарно й добре. Не тільки бояри й великі купці, але й дрібні міщани та селяни жили в добробуті й щастю. Ціла держава була сильна й могутня, всі сусіди шанували й поважали наш край і наших людей, завидуючи нам багатства.

Часто приїздили висланці та послы з далеких країв, з дарами та привітами від своїх королів. Щоб чужинцям показати могутність держави, наші володарі уладжували свої двори величаво й виставно, не жалуючи нічого на прийняття гостей. Кімната у палаті, де приймали послів, була простора й широка, стіни мала прикрашені малюнками, шиби у вікнах з різнобарвного скла. Довкола стояли широкі крісла, вкриті м'якими матеріями, долівка вистелена килимами. На підвищеному місці стояв блискучий престіл, — це було крісло з різьбленого дерева, оббите золотою бляхою, з поруччями, вкрите м'яким покривалом. Згори спускалися опони з квітистого сукна, уложені по-мистецьки. Князь чи король входив у кімнату в плащі з дорогого сукна, прикрашенім перлами, золотими бляшками й дорогим камінням. На голові мав золоту корону, в руці скиптр,

що саяв від самоцвітів. За ним ішли його сини, вищі урядовці й служба.

На самому дворі було дуже багато різних урядів і урядовців. Печатник, це був боярин, що приготував всякі важні писма й прикладав до них печатку. Дворський й заряджував цілим двором і державним скарбом. Тисяцький й воеводи верховодили військом. Посадники рядили по містах. Нижчі урядовці були: ключники й стольники, що пильнували усякого господарства, мечники орудували зброєю, мостники берегли мости, митники збирали оплати від купців.

В палатах двора було гамірно й весело. В честь чужоземних послів відбувався величавий бенкет. Столи були вкриті білими скатертями, посуда була з золота й срібла, з дорогого скла та глини різних красок.

подавали різні страви: мясо всякого роду, навіть з лебедів і журавлів, тіста, варення, вино, мід, свої та чужоземні овочі. За гістьми стояли слуги й легенько махали віялами з пер для прохолоди; інші тримали срібні умивальниці й начиння з водою. В сусідній кімнаті були музики, що грали на гуслях, бандурах і трубах;

Княжа ноша (кн. Ярослав Мудрий)

Боявська ноша

на переміну з ними хор співав величні пісні, у честь володаря. По обіді всі виходили на галерії палати, щоб оглянути ігрища й забави, які відбувалися на подвір'ї. Там показували всяких звірів: ведмедів, вовків, верблюдів, що їх в окремому звіринці вивчено всяких штук. Там виїздили їздці на диких конях і пописувалися своєю зручністю; там бігали скоморохи, танцюристи й штукарі і своїми жартами та піснями веселили гостей.

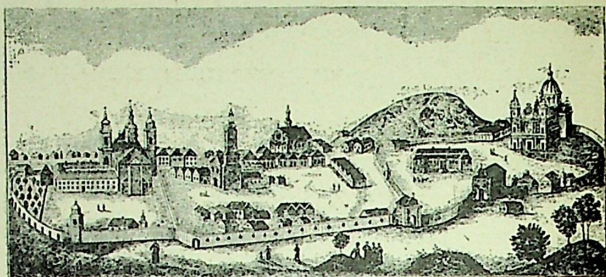

Княжі гроші: два горішні ряди — гроші Володимира В. і Ярослава М. з тризубом, гербом староукраїнської держави; долішній ряд — гроші Галицької Держави з гербом Льва.

На дворах наших володарів перебували різні вчені й письменники. Давні князі любувалися в науці й книгах. Тоді ще не було друкованих книжок таких, як нині. Хто бажав мати у себе книжку, мусів або сам переписувати її, або дати до переписання вченому писареві. Переписування одної книги тривало цілі місяці. Тоді писали звичайно не на папері, а на тонкій шкірі, телячій або ослячій. До писання брали гусяче перо, чорнило робили із саджі. Початкові букви малювали різ-

ноколіровими красками, на кожній майже сторінці був гарний малюнок. Князі збирали такі рукописи й перешовували їх у своїх бібліотеках. У таких рукописах заховався також збірник законів Ярослава Мудрого та славна поема „Слово о полку Ігореві”.

Найславніший учений за княжих часів був літописець Нестор. Він був монахом Печерського Манастиря. З молодих літ він цікавився історією, збирав давні рукописи, записував перекази про життя слов'янських племен, про перших князів, їх війни й походи. Потім списав усе те в одну книгу, що зветься „Найдавніший Літопис”. Це перша історія України.

III. УКРАЇНА ПІД ЛИТВОЮ Й ПОЛЬЩЕЮ (1340—1648).

13. Під Литвою й Польщею.

Як умер останній князь з роду Романовичів, Галичина лишилася без володаря. Тоді давні вороги галицької держави, поляки й мадяри задумали скористати з цього, щоб запанувати над частиною нашої землі. Польський король Казимир несподівано прийшов із своїм військом під Львів 1340 р., здобув львівський замок і зрабував із княжої скарбівниці весь скарб: княжі й королівські корони, золоті хрести, ланцюхи, скиптри, престіл кований золотом — усе вивіз до себе.

Польський король думав, що він зараз запанує над цілою Галичиною. Але галицький нарід знав, що під чужим пануванням чекає його неволя і не хотів віддати своєї землі ворогам, та боронився хоробро. Аж по тридцяти роках боротьби поляки запанували в Галичині.

Гірка доля була українців під польським ярмом. Польські королі загарбували землі українських бояр і давали їх польським панам. До міст приводили міщан поляків і в їх руки відпускали промисел і торгівлю. Всюди ставили латинські костели й підпомагали польських ксьондзів. Деколи навіть забирали православні

церкви й перемінювали їх на латинські костели! З жалем і сльозами згадували тепер галичани давнє щасливе минуле.

Інші українські землі: Волинь, Пинщина, Київщина, Чернигівщина перейшли під владу Литви. Литовський нарід здавна жив коло Балтійського Моря; литовська столиця була Вильно. Литовці говорили своєю окремою мовою і мали своїх князів. Довгий час були поганами й почитали богів неба й землі, лісів і багон, війни і хліборобства. Головний бог їх називався Перкунас і був богом громів так, як Перун. Християнство прийшло до Литви з України. Литовські князі християлися, прийняли нашу віру, брали на свій двір священників і ченців українців і у своїх звичаях наслідували наших князів. Деякі литовські князі й вельможі прийняли навіть українську мову й нею писали свої грамоти.

Як не стало українських князів, литовські князі зайняли Білу Русь і прийшли теж в Україну. Наш нарід приймав їх радо, бо вони шанували нашу віру й мову, та все лишали так, як було в давнині. „Ми старини не рухаємо і новин не вводимо” — говорили нераз литовські князі. Під литовським володінням українці жили так, як під своїми володарями й не терпіли того гніту й лиха, що під владою польських королів.

Та не довго тривали ці щасливі часи. Литва також перейшла під польське панування. Тоді в Польщі вимер королівський рід і польські пани запросили собі на короля литовського князя Ягайла. Ягайло був також нашої віри, говорив українською мовою і до цього часу жив, як інші литовські князі. Але як побачив, що може панувати не тільки на Литві, але й у Польщі, змінив свої звичаї. Під намовою поляків перейшов на латинство, окружився польськими панамі й із презирством ставився до литовців і українців. Урядовцями призначував латинників, на Литву закликав поляків, переслідував православну віру. В старому галицькому городі Перемишлі Ягайло відібрав давню княжу соборну церкву й віддав її латинникам! У підземеллях церкви були домовини колишніх перемиських князів; жорсткий король не пошанував місця відпочинку померших, наказав розбити домовини й викинути з них кості князів! Такої недолі дожили українці.

Року 1569 литовські й польські пани зіхалися в місті Любліні й рішили, що Польща і Литва творитимуть з того часу одну державу. Ця злука звалася Люблінська Унія. Українські землі поділено так, що при Литві залишилася тільки Берестейщина, інші землі перейшли під польське панування.

14. Шляхта й селяни.

У Польщі люди не були всі рівні громадяни, а ділилися на окремі стани. Стани були такі: шляхта, міщани, селяни, духовенство.

Найбільше значіння в Польщі мала шляхта, цебто пани. Шляхта мала своє військо, свої суди й свої уряди. Шляхтич всюди мав першенство, кожний чоловік з іншого стану повинен був йому уступатися. Шляхта мала в своїх руках багато землі. Такий, що мав тільки два або три села, числився бідний, — вони мали не раз по десять, двадцять, а навіть і сто сіл. Панські двори були побудовані, як малі замки. Кругом були рови, вали й частокіл; вікна були заґратовані, двері сильно оковані. У дворі було багато зброї, шабель, мушкетів; в небезпеці давав шляхтич зброю челяді й боронився у своїм домі. В звичайний час шляхта жила розкішно й багато, убиралася в гарні одяги, їздила на лови, їла й пила добре та забавлялася.

До шляхти мусіли перейти також і бояри. Але важке було їх життя. Польські пани сміялися з української мови, з православної віри, зі старосвітських боярських звичаїв. Українцеві шляхтичеві важко було лишитися при своїй вірі й своїм народі через отакі переслідування. Багато українських шляхотських родів покинуло свою прадідну віру, перейшло на латинство та стало поляками. Тільки бідніші бояри залишилися вірні українському народові й із них вийшло багато заслужених людей. Гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа й інші були шляхетського роду.

Шляхта завела в Україні кріпацтво або т. зв. панщину. Селянин повинен був робити панові всяку роботу без ніякої плати і йому не вільно було вийти з цього села без дозволу пана. Спочатку панщина була невелика. Селянин мав робити на панському лані п'ять чи десять днів на рік, але потім селянські роботи ста-

вали все більші й більші. В деяких дворах селянин мав робити три дні на тиждень, часом і щоденно по пів дня. Селяни платили також панові данину від хліба, худоби, домашньої птиці, бджіл і ін. За всякі провини судив селян пан і міг назначити кару, яку хотів — навіть кару смерті.

Сумне було життя хлібороба. Він жив у нужденній курній хаті, нераз разом із худобою, в холоді й голоді, у безнастанній праці. Щодня приходив до хати панський гайдук і назначав роботу. Весною орати, літом косити чи жати, осінню знову косити, зимою молотити. Селянин брав шматок чорного хліба і йшов на роботу, до двора, чи на друге село: пів дня зійшло на це, заки зайшов туди і назад вернувся. Робота йшла під оком окремих наглядачів. Хто трохи пристав або хотів відпочити, того не минув канчук гайдука чи економа. Серед дощу, в болоті селяни копали рови, або взимі йшли в ліс із нагінкою для двірських ловів, або на цілі тижні їхали з підводами. Тяжкі були податки для дворів. Ледве догодувався хлібороб теляти або лошати, вже мусів віддати його до двора; із збіжжя, з городини, із саду брали десяту частину; на кожний заклик треба було давати курчата, качки, яйця, мід. На Різдво, Новий Рік, Великдень селяни йшли до двора з поклоном і несли туди дарунки; так само й тоді, як мали якесь прохання. Без окремого дозволу селянин не міг купити ні продати нічого, не міг вийти в друге село. Селянські діти не могли йти до ремесла ані до школи. Шляхта нерадо гляділа на те, як селяни вчили своїх дітей; розумніших і меткіших хлопців брали до двора на послугу, або робили з них гайдуків. За непослух карали кріпака без пощади. За найменшу провину карали селян канчуками так, що не один нещасливий чоловік умер від побоїв у панському дворі. Важко терпів нарід у такій неволі.

Селяни нераз посилали протести до короля на своїх дідичів, але це не помагало нічого. Навіть як король розсудив справедливо, пани не хотіли виконати присуду цього й ще гірше переслідували селян. Селяни часто підіймали бунт проти своїх мучителів, убивали їх і палили двори. Але потім шляхотський суд карав їх за це гострими карами. Деколи знову кріпаки кидали своє село, родину і все майно та й утікали в далекі сторони,

або приставали до розбишацьких ватаг. У горах Карпатах було тоді багато розбійників, яких звали опришками. Вони нападали на замки та двори й нищили шляхту.

15. Міщанство й братства.

В давні часи міста виглядали інакше, як нині. Часи були небезпечні, часто нападали вороги, тому треба було міста сильно укріпляти. Кругом копали глибокі рови й напускали до них воду з ріки, так, що ворог не міг доступити до міста. Через рови вели рухомі, звідні мости; наніч підносили такий міст ланцюхами догори. За ровами були вали, а на них стояли мури. Горою в мурах були малі віконця, крізь них стріляли на ворога. Серед мурів тут і там можна було ввійти або вїхати через укріплені ворота. Вдень і вночі стояла тут сторожа й пильнувала, хто входить та хто виходить з міста.

Місто будували звичайно в чотирокутник. По середині була торговиця, або ринок, на якому стояв ратуш, будинок, де були міські уряди. Ратуш мав високу вежу, на якій стояла сторожа й гляділа, чи не йде звідкіля ворог, або чи не зайнявся де вогонь. На вежі був також великий годинник, що вибивав години. Від ринку йшли вулиці на всі сторони світу. Вулиці були вузькі й круті, виложені нерівним камінням і рідко де світився ліхтар, увечір кожний мешканець сам собі присвічував лампою подорозі; камениці в місті були високі й вузькі, — на одному поверсі не було більше як три вікна.

В місті жили купці й ремісники. Купці торгували в своїх крамницях на ринку, або їздили з крамом у далекі краї. Не було тоді залізниць, все возили возами. Купці збиралися разом по кілька, кожний брав по кілька возів і їхали в дорогу. Шляхи були небезпечні, треба було везти з собою зброю, а то й наймати узброєних людей для оборони. Українські купці їздили в далекі краї, до Угорщини, Чехії, Німеччини, Волощини, а навіть до Туреччини. З України вивозили збіжжя, віск, мід, худобу, риби, шкіри. До нас привозили сукно, одержу, килими, залізні вироби, полудневі овочі й коріння, вино.

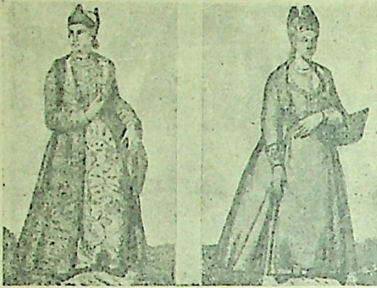

Ремісники були різного роду й різної назви: столлярі, боднарі, колодії, ганчарі, лучники, стрільники, гарбарі, кушнірі, сідельники, шапкарі, олійники, воскобійники. Хлопець, що хотів навчитися ремесла, наперед ставав учнем, приглядався роботі й робив усяку службу в майстра. Як дечого навчився, ставав челядником або товаришем. Щоб старші товариші прийняли його між себе, мусів уладити їм забаву, дати їсти й пити. Челядник не послуговував нікому, а тільки робив своє ремесло. По двох або трьох роках челядник прощався із своїм майстром і йшов на мандрівку в чужі краї, щоб придивитися, які там є вироби й звичаї. По такій науці челядник міг стати самостійним ремісником або майстром. На доказ своєї вмілости він показував своїй старшині свої найліпші вироби: напр. швець гарні чоботи, кравець одіж, кушнір футро чи пояс. Старшина оглядала це й дозволяла йому заложити свою робітню.

Кожне місто вибирало собі старшину. Господарем міста був посадник або бурмістр. Побіч нього була й міська рада або магістрат. Міський суд вели лавники під проводом віта.

Міщанам жилося тоді добре. З торгівлі й ремесла вони мали великі користі. Але українці з того добра користали мало. По містах взяли владу чужі — поляки. Тутешних вони не допускали до ради й суду, не приймали до цехів, не дозволяли вести торгівлю й купувати доми в місті. Наша мова й віра були в погорді й пониженні. В деяких містах священикові не вільно було йти із запаленими свічками через вулиці до хворого. Похорони українців треба було вести не головними вулицями, а перевулками, без процесії й співів. Наші церкви поляки називали біжницями.

Українські міщани для оборони своєї віри і своїх прав заводили братства. Братство, це було товариство, що опікувалося церквою, братчики дбали про порядок у церкві, купували свічки, книги, ікони, збирали гроші на церковні справи. Членом братства міг бути кожний чоловік, що до нього записався. Братство давало членам різні користі: як хто захворів або попав у нужду, допомагали йому грішми; як умер, усі братчики супроводжали його до могили. Щороку на головний празник братство справляло великий братський бенкет і тоді зїздилися гості з усіх сторін і привозили братству

Українська козачка й міщанка

всякі дарунки. Хто записався до братства, повинен був сповняти точно й чесно свої обов'язки; як провинився чим, братський суд судив його й карав карою то в грошах, то вязницею в церковній дзвіниці.

До інших судів братчикам не вільно було йти. Братства вчили українців

жити в єдності й не виносити своїх спорів перед чужих, а полагоджувати їх між собою.

Братства були у всіх городах, більших і менших, і по деяких селах. Найславніше було братство у Львові, що звалось Ставропігія, цебто Оборона Хреста (1586 р.) і братство в Києві.

Братства дбали дуже про освіту народу, заводили у себе школи й друкарні. Друкарська штука прийшла до нас із Німеччини. Довгі часи люди не знали інших книжок, як тільки писані. Такі книжки були дуже дорогі, бо переписування коштувало багато часу й труду. Німець Іван Гутенберг перший робив букви з дерева або з олова й відбивав їх чорнилом на папері: він заложив першу друкарню і видав кілька друкованих книжок. Першу українську друкарню засновано у Львові. В 1573 році приїхав до Львова московський міщанин Іван Федорів. Він мав спершу свою друкарню в Москві, але темні москвини уважали друкування книг за якісь чари й вигнали Федорова з міста. Львівські міщани допомогли йому й він видав у Львові першу книжку, церковного Апостола. Потім братство купило друкарню і само друкувало книги. По короткому часі друкарня вславилася на цілу Україну й щорічно видавала церковні книги, букварі, граматики, збірники пісень. Побіч львівської друкарні найславніші були ще друкарні в Стратині, Острозі, Києві й Почаєві.

Братства безнастанно вели боротьбу за права українського народу. Посилали своїх послів з протесту

тами до короля, боронили своїх прав у судах і урядах. Але поляки не хотіли уступити, та дальше переслідували нашу мову й віру. Тоді українські єпископи стали радити над тим, в який спосіб прийти в поміч народові й рішили просити опіки римського папи. В 1595 році на церковному соборі в Берестю єпископи згодилися на унію або злуку з католицькою Церквою і признали папу головою християнства. Але на це не пристали братства й більша частина духовенства та народу, що так і залишилася вірна православию. Від того часу українці поділилися на православних і уніятів та вели з собою боротьбу за церковні діла. З цього користали чужі й ще більше руйнували Україну.

ДІЯСЯ ПІСЛЯ СІМІНАСІА СІМІОНА

Після сего слово сътвори хъ овъ хъ. За а
 ѿ дофина описана чъ се, пв
 интѣже нѣчиги - донесе же днъ,
 запѣдавъ мѣсамъ дхъмъ стѣмъ,
 нхъ же нѣбра въ знесе. прѣнманъ
 же ипсѣлан себѣ жива прѣрада
 инъ свѣмъ. въ мнѣз хъ ипсѣннхъ знамъ
 ннхъ - днѣмъ чѣтыри десѣтѣмъ іавъ
 жѣмъ нѣмъ нѣга іакѣ оцѣтѣмъ вѣжнъ сн
 мнѣжѣ нѣдѣмъ, пѣкѣвъашѣ нѣмъ шѣрѣсанъ
 мѣмъ нѣмъ чѣтѣмъ. нѣждѣти овѣчѣванъ
 шѣмъ, іакѣ свѣшѣте шѣмъ. іакѣ іованнъ
 сѣмъ ікѣтѣмъ сѣмъ вѣдѣмъ. въ іакѣ нѣмътѣ ікѣ
 стѣтѣмъ дхъмъ стѣмъ. нѣмъ мнѣз хъ сн
 днѣхъ - ошѣже сѣмъ свѣшѣмъ, въ прѣмъ хъ
 въ сѣтѣмъ нѣмъ мнѣмъ пѣмъ пѣмъ нѣмъ
 нѣмъ снѣмъ.

Сторінка з Апостола І. Федоровича

16. Школи.

Під польським пануванням українці пізнали, що це значить не мати своєї школи. Поляки по всіх містах позасновували свої школи й учили в них молодь так, як це їм було треба, — на свою користь. Як пішла до такої школи українська дитина, то вона вже пропала для свого народу, — там навчили її погорджувати всім, що українське, силували змінити віру, робили з неї поляка.

У нас довший час не було добрих шкіл. Тільки при церквах були невеличкі школи, де вчили читати й писати. Учив там священник або дяк. Книжками до науки були церковні книги, звичайно Псалтир і Часослов. Хто перечитав ці книги й навчився читати, уважався вже вченою людиною. Не багато користи приносила така школа народові.

Наші міщани по братствах пізнали скоро, в чім лихо. Один міщанин у книжці „Пересторога” написав, що давня українська держава впала не тільки через те, що її нищили всякі вороги, але й тому, що тоді було мало шкіл і народ був несвідомий. Отож тепер усі розумніші люди кинулися основувати українські школи.

Перший, хто подбав про це, був князь Коңстантин Острозький. Він проживав у городі Острозі на Волині.

Князь Коңстантин Острозький, великий опікун науки й мистецтва.

Свій рід він виводив від давніх українських князів і вірно держався віри своїх предків і свого народу. Він мав великі добра, багато сіл і міст, але не вживав своїх достатків на забави й приємності, як інші, тільки видавав свої гроші на користь народу. Князь жив у великій приязні з міщанськими братствами і не раз радив їм і помагав у всяких потребах. Він і гостей їх на своїм дворі. Разом з іншими свідомими людьми князь підготовив різні діла, корисні для народу. Перша річ, за яку він узявся, було дати народові Святе Письмо словянською мовою. Князь заснував в Острозі дру-

карню і тут видрукували велику Біблію і всякі церковні книги, які розійшлися по далеких краях, навіть у Болгарії й Сербії.

Ще більшу славу Коңстантин Острозький здобув собі тим, що в Острозі заложив першу вищу школу. Він розумів, що тільки тоді наш нарід піднесеться з занепаду, як матиме освічених учителів і свідоме духовенство, — а для того була потрібна вища школа. Князь спровадив учених професорів з Італії та Греції і від-

крив р. 1580 академію в Острозі. Головні предмети навчання були мови: словянська, грецька й латинська. Словянська мова була потрібна кожному українцеві, бо нею зложені були всі церковні книги. Грецьку мову треба було знати кожному купцеві, що їхав до Царгороду, або до інших полудневих країв, і кожному священникові, що бажав вищої освіти. По латині урядували в Польщі всі уряди й суди. В академії вчили також математики, історії, фізики й інших наук. Директор академії звався ректор, учителі з грецька дидакакали. З Острозької Академії вийшло багато вчителів і священників; тут учився також Петро Конашевич Сагайдачний, славний козацький гетьман. Та Академія в Острозі вдержалась недовго, бо після смерти князя Константина його син перейшов на латинський обряд і школа занепала.

Потім повстали також в інших містах середні й вищі школи; їх називано гімназіями або колегіями. Такі школи були у Львові, Бересті, Луцьку, Володимирі й ін. Найвище стояла київська школа, яку славний митрополит Петро Могила перемінив на академію.

В тодішніх школах були свої окремі звичаї. До школи входили ученики не всі разом, а наперед нижчі кляси, потім щораз старші. В клясах сиділи хлопці відповідно до своїх успіхів у науці. В перших лавках найліпші, в останніх найменше тямущі. Менших учеників питав не вчитель, а старші студенти, що звалися „аудитори”, і вони записували ноти до каталогів. Вчитель питав лише декого, щоб переконатися, чи аудитор справедливо записав ноту. В суботу повторяли науку з цілого тижня і тоді карали тих, що не вчилися. Вони діставали „березову кашу” або „субітку”. Студенти мешкали найбільше в бурсах і на прожиток заробляли собі у міщан: співали або читали Святе Письмо й за те діставали страву. На Різдво бурсаки ходили з колядою і показували вертеп з пастирями, трьо-

Студенти Могилянської Академії

ма царями, Іродом і іншим. На Великодні Свята давали театральні вистави, що звалися інтермедії, — там виступали різні веселі фігури: селяни, міщани, жиди, цигани й ін.

Життя в школі було веселе й свобідне. Студенти вчилися жити в приязні та згоді, потім ішли разом працювати для народу.

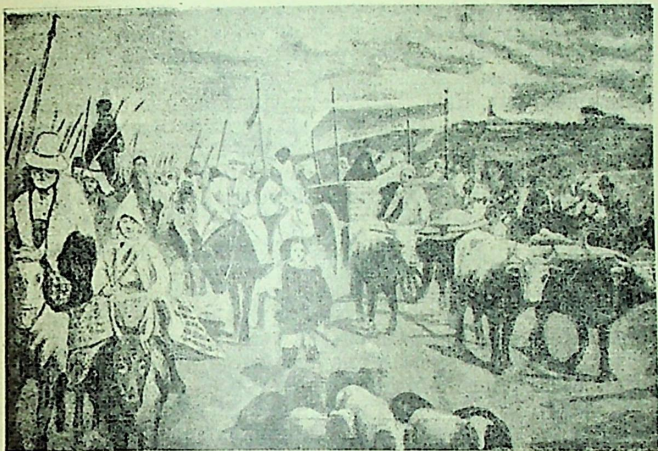
17. Татари й турки.

Найстрашнішими ворогами України були татари й турки.

Турки, це був півдикий нарід, що прийшов із Азії. Вони здобули грецьке царство і в Константинополі за-снували свою столицю. Турки вірили в одного бога, який у них називався Аллах, і пророка Мохаммеда, що установив їх віру. Себе називали музулманами, цебто підданими бога, християн прозивали джаврами або не-вірними. Славну церкву св. Софії в Царгороді турки перемінили на свою святиню, мечет, і на місце хреста поставили свій знак — півмісяць. Турецький володар звався султан, його міністри — везири, урядовці — баші або беї. Турки вели боротьбу з різними народами, завоювали Болгарію, Волощину, Молдавію й більшу частину Угорщини. Потім зайняли також побережжя Чорного Моря і поставили тут свої замки: Акерман або Білгород при гирлі Дніпра й Очаків при Дніпровім Лимані.

Татари по зруйнуванню Києва проживали над Волгою. Потім частина їх переселилася на Крим, де заложила свою державу. Столицею їх був Бахчесарай, там жив кримський хан. З Криму татари безнастанно нападали на Україну. Щороку весною хан висилав в різні сторони шпигунів, щоб дізнатися, які є війська в Україні й де можна знайти найбільшу здобичу. Як степи вкривалися травою, татари виходили в похід. На Дніпрі вони переправлялися плавцем через ріку. Кожний татарин роздягався, до хвоста свого коня привязував вязку тростини й клав на ній сідло, зброю та одіж, щоб не замокла від води; сам плив, веслуючи одною рукою, другою держався кінської гриви. Дороги, якими йшли татари, називано татарськими шляхами: найбільший був Чорний Шлях між Дністром і Богом.

Татарські загони непомітно просмикувались балками й ярами, щоб їх ніхто не доглянув. Вночі не розпалювали вогню, на всі сторони розсілали стежі. Як були вже далеко в краю, ділилися на три частини: головний відділ, що звався кошом, у боевому поготівлі ждав на ворога, два менші йшли на боки за добичею. Битву татари вели в той спосіб, що розбігалися на всі сторони й намагалися оточити ворога збоків і з-заду, вистріляти військо й узяти людей до неволі.

Іде татарська орда...

Татарські напади були для України страшним нещастям. Як татари прийшли під яке село, оточували його з чотирьох сторін і підпалювали крайні хати, щоб викликати переполох між мешканцями. Потім кидалися на вулиці й починали грабувати. Забирали коні, корови, вівці й інші звірята та гнали їх за село; з хат виносили всяку поживу, міхи муки, одягу, постіль, усе, що попало в руки. Хто боронився, того вбивали; хто був безпомічний, цього брали в ясир, у полон.

Нещасливих бранців татари брали на аркани, довгі шнури й тягнули за собою. Невольники йшли пішки

цілу дорогу. Гаряче степове сонце палило їм голови, спрага стягала уста, голод і труд ломив ціле тіло. Йшли босі, ледве одіті, спотикаючися, калічили собі ноги об колюче терня. Плач і ридання неслися далеко. Татари вели своїх бранців до Криму. Там у різних містах, найбільше в Кафі, були великі торговлиці („майдан сліз”), де продавали невольників. Приходили туди купці з далеких сторін, найбільше турки й араби, та купували собі бранців на невольників.

Турки не узнавали християнських невольників за людей, а поводитися з ними гірше ніж із звіриною. Нещасні бранці безпереривно працювали при хаті, у варстатах, на полі. Турецькі наглядачі стояли над ними й стерегли, щоб робота йшла скоро, і щохвилини карали нагаями. Невольникам давали їсти що найгірше, а вечером заганяли їх до темних, брудних будинків і замикали на ключ. Утомлені, голодні люди кидалися на пригорщу гнилої соломи й засипляли важким сном. Ранком скоросвіт будили їх криком і нагаями гнали знову до важкої праці.

Найгірша доля була тих бранців, що дісталися до робіт на кораблях. На Чорному Морі турки мали багато кораблів, що називалися галери або каторги. На гребців до тих кораблів турки брали християнських бранців. Невольники сиділи на лавах по п'ятьох або шістьох при одній важкій опачині (веслі) й гребли цілий день. Щоб вони не збунтувалися або не втікали, турки закладали їм на руки й ноги важкі кайдани, що замикалися на колодку. Ключ від колодки мав турецький ключник; він стеріг невольників і нагайкою бив їх по плечах. Дуже терпіли бідні невольники: залізо перегризало їм руки й ноги, від ударів нагаїв кров заливала плечі. Нераз гірко ридали невольники, проклинаючи невірних бусурманів і свою нещасну долю.

Турки брали християнських дітей до своїх шкіл і виховували їх змалку в музулманській вірі. Мала дитина скоро забувала своїх батьків, забувала рідне село, вчилася турецької мови й турецьких звичаїв. З таких дітей виростали потім завзяті турки, що ненавиділи християн і йшли їх воювати. Таке військо з християнської молоді турки називали яничарами, цебто „новим військом”. Музулмани старалися перетягти до своєї віри і старших людей. Часом і трапився такий чоловік,

що прийняв віру Мохаммеда, щоб не терпіти нужди, або щоб зазнати розкоші й панування між турками. Такі зрадники діставали від турків вищі уряди й жорстоко переслідували християн. У нас таких зрадників ще й нині називають яничарами. Та тоді було їх небагато. Невільники звичайно держалися своєї віри й воліли терпіти тяжкі муки, як зрадити свій нарід.

18. Запорозька Січ.

Татарські напади заєдно руйнували Україну. Для оборони перед ворогами в Україні поставлено багато нових городів або замків. Замок стояв звичайно на високій, стрімкій горі над рікою. Довкруги копали глибокі рови в два або три ряди і напускали водою з ріки так, що ворог не міг доступити до замку. Через рови вели зводні мости. На валах клали дерев'яні вязання або зруби, наповнені землею, й по верху мастили їх грубо глиною, щоб не зайнялися від вогню. На тих зрубках були помости з галерією й отворами до стріляння. В більших замках усі ці укріплення були з каміння й цегли. До валів і мурів були прибудовані комори і сховки, де підчас небезпеки люди ховали своє майно. В сильно укріпленому будинку мешкала залагоа замку. До стріляння почали вживати тоді вперше гармат і мушкетів.

Але замки не могли забезпечити цілого населення перед татарами. Тільки люди, що мешкали ближче замків, могли хоронитися тут перед ворогом. Подальші села були безборонні й часто ставали жертвою татарських нападів. В Польщі було небагато війська і воно ніколи вчас не приходило на поміч. Через це великі простори України стали пусті; де перед тим були людні міста й села, тепер не було ні хатинки, ні одного чоловіка, — тільки табуни коней і диких буйволів гуляли по степу.

А найбільш небезпечно від татар було в південній Україні, на середньому й нижньому Дніпрі. Ріка перепливає тут свої пороги і розпливається свобідно на багато русел і рукавів. Серед води лежать острови й плавні. Острови вищі нераз скелисті, покриті лісом; плавні це місця, які вода заливає весною підчас повені, на них

росте трава, очерет, лоза, верби. По обох боках здовж ріки тяглися безмежні степи. Цей край нижче Дніпрових Порогів називали Запоріжжям або Низом.

На Запоріжжю була дуже буйна рослинність і багато всякого звіря. На теплих місцях росли дикі вишні й декуди добрий виноград. У старих дуплавих деревах були рої бджіл. У галях і степах паслися олені, зубри, дикі коні. В ріках і озерах було безліч риби, на болотах багато дикої птиці. Та хоч ці краї були такі багаті на всяке природне добро, мало хто відважувався йти туди, бо життя було дуже небезпечне через татар. Навіть там, де були замки й гóроди, чоловік не був певний ні одного дня. Селянин, що йшов у поле на роботу, брав на плечі рушницю, до боку шаблю або топір, бо всюди були малі татарські відділи й нападали на спокійних людей. По полях селяни ставили собі малі оборонні дімки із стрільницями, — як несподівано найшли їх татари, вони боронилися тут і стріляли в напасників. Ще небезпечніше було на Низу, бо там татари проживали у великому числі й чатували, кого б то напасти й узяти в полон.

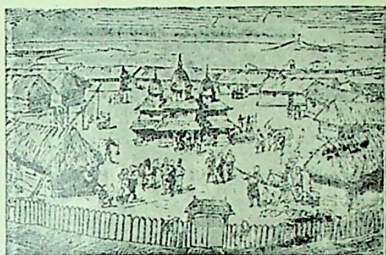
Але хоч життя у степах було небезпечне, завсіди знаходилися сміливі люди по гóродах і селах, що збиралися разом, вибирали собі старшого та кінно із зброєю в руках їхали на Запоріжжя. Там вони стріляли звіря, ловили дикі коні, рибалкували по ріках і потім з мясом, рибою, шкурами й іншою добичею верталися додому. Вони безпереривно вели боротьбу з татарами, і не тільки відбивали ворожі напади, але й самі ходили на татарські кочовища, билися з татарами й нищили їх усяким способом. Тих сміливих людей, що йшли промишляти в степи й воювати з татарами, називали козаками. Козак, це татарське слово: значить — юнак, молодець. Від того, що козаки жили на Запоріжжю або Низу, називали їх запоріжцями або низовими козаками.

Спочатку козаки були самі міщани й селяни. Але потім до них прилучувалися і шляхтичі, що шукали небезпек і хотіли навчитися хоробрости й витривалости. Серед тих козаків був на Запоріжжю також князь Дмитро Вишневецький. Він славився багатством, мав на Волині кілька сіл, але кинув своє майно й пішов козакувати. Козаки не мали тоді сталої оселі й перехо-

дили з місця на місце, і раз тут, раз деінде нападали на татар. Вишневецький був досвідний войовник; він бачив, що татар можна б ще ліпше побити, якби у козаків був свій замок. Він зібрав найсміливіших козаків, дав їм добру зброю і поїхав з ними на острів Малу Хортицю. На тому місці козаки викопали рови, насипали високі вали й приготували помости під гармати так, як це було

в кожному замку. Вхід був тільки один, з-заду, від острова, широкий, для переїзду. Замикали його сильними оборонними воротами з дерева, через рив ішов звідний міст. Попід вали стояли козацькі хати або куріні, — вони були з дерева, зверху прикриті очеретом або й шкурами. Посередині лишився вільний майдан.

Ця твердиня була подібна до інших замків в Україні. Але козаки дали їй нову назву: Січ, — від слова сікти,

Запорізька Січ (малюнок із пол. XVIII. ст.). Тут творилася збройна сила козацтва.

рубати, бо на укріплення сікли дерево; самі ж звали себе січовими козаками або січовиками. Це було року 1550. Від цього часу Запорізька Січ була головною козацькою оселею.

Князь Дмитро Вишневецький зібрав на Січі найліпших козаків і вів війну з татарами. Кримський хан дуже налякався козацької твердині і при допомозі турків кілька разів намагався її добути. Але козаки боронилися завзято й аж тоді, як не стало їм поживи й пороху, залишили оборону й переправилися на інший острів. Татари й турки ввійшли до порожньої

Князь Дмитро Вишневецький, прозваний Байда. Основник Запорізької Січі.

Січі й зруйнували укріплення. Князь Дмитро воював ще кілька літ із бусурманами і покінчив життя героїською смертю. Турки захопили його в неволю, мучили дуже й на високій вежі зависили ребром на гак. Так згинув перший запорізький гетьман — основник Січі. Народ називав його Байдою і зложив про нього пісню, яку співають по нинішній день.

19. Козацькі звичаї.

Не всі запоріжці проживали на Січі, але мешкали по степах, на ловах і господарстві, або сиділи на різних місцях на сторожі й засідках, чекаючи татар. На Січі в звичайний час була тільки залога, зложена з кількасот людей. Лише перед військовим походом збиралося тут більше число козаків.

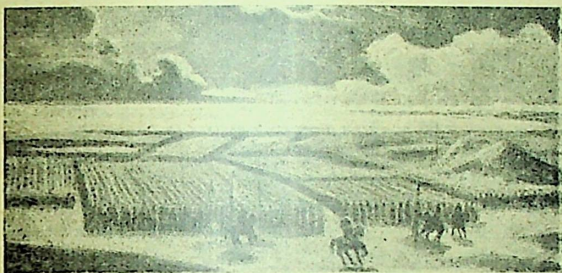
Запорізьке військо було піше й кінне. Кожний козак старався мати свого коня до походу, але до бою запоріжці йшли пішо. Козацька зброя — шабля й рушниця. Бідніші мали тільки луки, списи й топори. Під час воєнного походу козак ніс також лопату, сокиру, шнури, косу й інші потрібні прилади. Спочатку запоріжці не мали окремого одягу й одягалися так, як міщани або селяни. Потім козацька старшина почала носити гарнішу одягу: під спід жупан підперезаний по-

ясом, на верх жупан з довгими рукавами, що були розрізані на кінці, широкі шаравари, шапку з високим верхом, чоботи з халлявами. Але бідніші козаки вбиралися просто, як то співали у пісні: „На козакові шапка-бирка, зверху дірка, травою підшита, вітром підбита, — куди віє, туди й провіває, козака молодого прохолоджаяє!”

Козацькі старшини: сотник і полковник

Верховодив цілим запорізьким військом гетьман. Він був найвищий начальник козаків, давав накази військові, проводив у воєнних походах, правив на Січі й на цілому Запоріжжю. Його відзнакою була булава: — срібна палиця з галкою при кінці. Як гетьман виходив перед військо, тримав булаву в правій руці. Перед гетьманом несли бунчук, — палицю з довгим волосінням з кінських хвостів на кінці. Козак, що ніс бунчук, називався бунчужний. При гетьмані була старшина. Писар писав усі військові письма, оповіщення. Його відзнакою була печатка, каламар і перо. Обозний мав нагляд над козацьким обозом і гарматами. Судді судили козацькі провини. Осавули розвозили накази гетьмана до війська.

Лави козацького війська в поході.

Військо ділилося на полки по тисячу людей. Над кожним полком був полковник. Його відзнака була мала булава або пірнач. Сотники проводили сотнями, отамани десятками або курінями. Старший, що проводив на Січі підчас неприязности гетьмана, звався кошовий. Хоружі несли козацькі прапори. Кожний полк мав окремий прапор із своїм знаком: на одному був козак з рушницею і шаблею, на другому хрест, сонце і місяць, на іншому меч або стріла. Козаки мали також свою музику, довбишів, що били в тарабани, трубачів із трубами й сурмами. Козаки називали себе товаришами. В листах писали до себе „панове товариство” або „панове молодці”.

Для важних справ козаки скликували раду. На майдан на Січі виходили довбиші й били в тарабани. На цей знак козаки виходили із своїх куренів і ставали у велике коло, залишаючи посередині вільне місце. Туди приходила старшина: гетьман, писар, обозний, судді, осавули, полковники і ставали посеред війська. Гетьман казав, для якої справи скликав раду, і питався, яка думка товариства. Тоді промовляла наперед старшина, потім і козаки, а потім всі окликами давали знати, як треба порішити діло.

На раді відбувався теж вибір нового гетьмана. Старий гетьман, що через неміч або старечий вік не хотів гетьманувати, скликав раду й зрікався свого уряду: на килим, застелений посеред військового кола, складав усі свої відзнаки, булаву й бунчук. Тоді старшина й старі заслужені козаки, що мали повагу між товариством, подавали імена кандидатів на гетьманський уряд. Козаки криком давали знати, кого хочуть мати за гетьмана. Вибраний гетьман спочатку відмовлявся, говорив, що він недостойний того уряду, просив вибрати кого іншого. Але козаки вітали його окликами, кидали вгору шапки й силували стати гетьманом. Тоді старшина давала йому гетьманські відзнаки й він починав старшувати над усім військом.

Нових козаків набирали до Січі весною. Хто мав охоту стати запоріжцем, споряджував собі човен, набирив усяких припасів та їхав Дніпром на Низ. Кошовий відбував перегляд тих добровольців. Хто показався нездатний до війська, того відсиляли додому, але припаси його залишалися на Січі. Придатних до воєнної служби записували в реєстр, цебто спис війська. Новобранця приділяли до якогонебудь куріня, під владу отамана. Він звався новик, або чура. Таких новиків на один курінь приходило тридцять і більше, старих же козаків було тільки десять. Чура три роки відбував пробу у війську й у всім слухав старшого козака. Він чистив зброю, вчився стріляти з рушниці й лука, заправлявся до шаблі, пильнував козацькі коні, помагав у всякому ділі. Чурів козаки тримали дуже гостро, карали суворо за кожну провину, особливо підчас війни; коли хто важився втікати з поля бою, карали його смертю. Але під доброю рукою старого запоріжця чура

вчився витривалости, хоробрости й військових звичаїв та ставав потім добрим лицарем-козаком.

20. Боротьба з татарами й турками.

По смерті Байди-Вишневецького запоріжці перенесли Січ на острів Томаківку. Але це місце не було для них вигідне й вони переселилися спершу на Базавлук, потому на Микитин Ріг. З Січі щороку, а то й кілька разів до року, ходили воювати татар і турків.

Козаки з усіх сторін сходилися до Січі і ставали впорядку: курінь при курені, сотня при сотні, полк при полку. Окремо стояла кіннота, окремо піхотинці, окремо гармати. Вночі військо перебувало під голим небом, як було холодно, то при вогнищах. Вчасним ранком тарабани й труби давали знати, що похід починається. Попереду їхала козацька музика з усякими інструментами, з трубами, сурмами, бандурами. За музиками виступала кіннота. Іздці їхали на гарних конях, через плече мали перевішені рушниці, або луки й сагайдаки із стрілами, при боках шаблі. Перед кожним відділом їхала старшина у зброї: — полковники з пірначами в руках. Потому йшла піхота з шаблями при боці, з рушницями спертими на плече. Йшли рівними рядами, відділ за відділом. Тільки старші їхали на конях. Кожний відділ мав свій пра́пор, — різнобарвні знаки маяли над військом. Серед вибраного полку їхав гетьман із старшиною, — здалека видно було гетьманський бунчук. Позаду по дві, три пари коней тягнуло гармати: одні чорні, великі, з широкими гирлами, інші малі бронзові, що сяли в світлі сонця. Дальше на малих і більших возах везли запаси харчів і стріливо в мішках і дерев'яних та залізних скринях. Похід кінчив відділ кінноти, який доглядав порядку в таборі і пильнував, щоб на військо не прийшла з-заду яка пригода.

Перед військом на всі сторони в степ розсилали стежі, щоб дізнатися, де знаходяться татари. Козацькі стежі шукали зараз, де є татарські коні, бо це була найцінніша добича. Проти татарського війська виїздили наперед тільки найсміливіші січовики на герць, боротьбу одинцем. Потім пускалася з шаблями на ворога кіннота. Але як сили ворога були дуже великі, кіннота верталася до війська й тут робили приготування до головного бою. Запоріжці мали свій окремих спосіб бо-

ротьби. На приказ гетьмана, вози з харчами, що були позаду, їхали вперед і уставлялися по боках чола війська. Таким способом робився якби мур із возів кругом війська; козаки звали це табором. Такий табір разом із військом посувався поволі проти татар. Як уже були близько ворога, починали стріляти з гармат, а потім і з рушниць. Хоч татари мали й більшу силу, козаки з-за возів могли безпечно боронитися й не допустити ворога до себе. Потім знову випускали на татар кінноту і так боролися аж до перемоги.

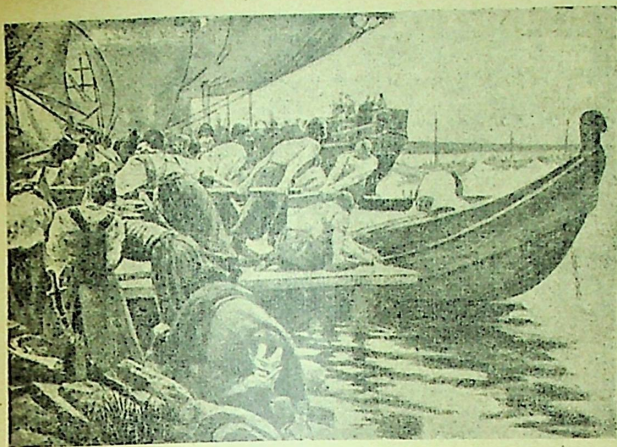
Ще тяжче було вести боротьбу з турками. Турки рідко йшли проти запоріжців у степи, а звичайно ховалися в своїх замках. Треба було робити облогу та йти приступом на мури.

У війні з турками вславився гетьман Богдан Ружинський. Він походив з княжого роду, але так само, як Дмитро Вишневецький, пристав до козаків і був їх товаришем та гетьманом. В одному поході турки вбили його матір і взяли до неволі сестру. Від того часу гетьман ходив усе в чорній одежі й безощадно воював бусурман. В 1576 р. він виправився на твердиню Аслангородок, яку турки поставили на долішнім Дніпрі, побив ворога, але сам згинув при добуванні замку.

Другий герой війни з турками — це козак Іван Підкова. Так називали його тому, що мав велитенську силу: ломив у руках залізні підкови. Він виправлявся з козаками проти турків на Молдаву, але подорозі зрадою зловили його ляхи й засудили на смерть, щоб відвернути від себе гнів султана. Підкові зрубали голову у Львові 1578 р.

Запоріжці ходили проти турків не тільки сушею, але й водою, Дніпром у Чорне Море. Такий похід був дуже небезпечний. Відважні січовики, які бажали йти на море, просили дозволу гетьмана й вибирали собі старшого до проводу в поході. Зараз починали будувати чайки. Це були дерев'яні човни, довгі на 20 метрів, широкі на 4 метри. Посередині стояв високий стовп, щогла, на яку вішали вітрило з полотна; вітер віяв у вітрила і так посував чайку. По верху обливали човни смолою, щоб вода не переходила крізь щілини між дошками. По боках давали ще вязанки очерету, щоб човен не потопав на морі підчас бурі, як його заливала вода. До кожної чайки брали чотири до шість малих гарматок

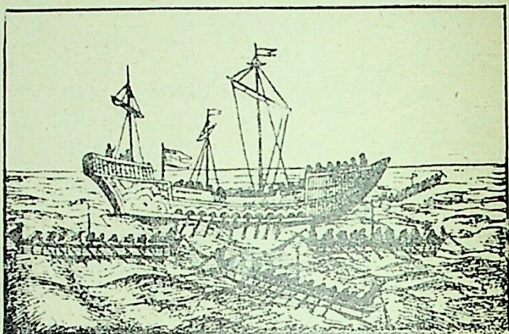
Запорозьці ладяться до морського походу

і відповідний запас куль та пороху. З харчів брали сухарі, пшоно, сушену рибу й інше. До чайки сідало 50—60 козаків, які вмiли добре стрiляти й добре веслувати.

Пiд проводом свого отамана чайки виїздили з Сiчi i плили вниз Днiпром. При гирлi Днiпра турки пробували їх задержати, але козаки серед темної ночi потайки перекрадалися попри турецькi галери й випливали на повне море. Тодi мали вiльну дорогу, куди лиш хотiли: на Крим, на Малу Азiю, чи навіть i пiд сам Царгород до султана в гостi. Чайки плили дуже скоро й несподiвано припливали пiд турецьке мiсто. Тодi запорiжцi висiдали скоро на берiг, на чайках залишали тiльки невелику сторожу й наступали на туркiв. Як мiсто не було приготоване до оборони, напад iшов легко, козаки пiдпалювали бiльшi будови й серед метушнi збирали добичу. Укрiпленi замки брали приступом i по драбинах вдиралися на мури. Добичу переносили на чайки. Найрадше брали зброю й турецькi гармати.

Нераз запорiжцi ловили турецькi кораблi на морi. Турецька галера була бiльша як чайка, й козаки по-

мічали її скоро. Щоб турки їх не бачили, звивали вітрила, складали щогли й плили здалека за галерою. Як прийшла ніч, несподівано окружали турків, вдиралися на поміст корабля і так зводили боротьбу. Турків

Козацькі чайки нападають на турецьку галеру.
(Гравюра з 1622 р.)

убивали, або брали в полон, галера ставала їх добичею з усіма запасами, гарматами й зброєю.

Із славою верталися запоріжці на Січ. Про хоробрі діла козаків, їх походи й перемоги, українські бандуристи складали пісні й думи. Найгарніші думи — це про Федора Безридного, що загинув у степі від татар, про неволю козаків на галерах, про Марусю Богуславку, яка визволила запоріжців з неволі, про Олексія Поповича та й інших.

21. Боротьба з Польщею.

Польща неприхильно гляділа на зріст запорізького війська. Козацькі походи на турків і татар не раз стягали на поляків біду від бусурменів. Ще більше боліло польських панів те, що на Запоріжжя втікали їхні піддані й не було кому робити панщини. Отож польський король задумав взяти запорожців під свою руку. Він оголосив, що кожний козак може найнятися до королівського війська й дістане за це платню, одяг та весь прожиток. На королівський зазив прийшло тільки 500

козаків. Їх записали в один спис, або реєстр і почали називати реєстровими. Вони мали слухати короля і без його дозволу не сміли ходити на турків і татар. Потім число реєстрованих збільшилося до 6.000 і поділилося на шість полків. Ці козаки проживали в гóрдах і тому називали їх городовими. Столицею їх був гóрод Трахтемирів над Дніпром. Але більша частина козаків залишилася на Запоріжжі й воювала по давньому з татарами й турками; вони не хотіли слухати короля.

Запоріжці з ненавистю ставилися до польської шляхти. Між ними було багато селян, що хотіли помститися на дідичах за свої кривди. Так почалися козацькі війни з Польщею. В 1592 р. проти шляхти почав боротьбу гетьман Криштоф Косинський. Але він не пішов проти поляків, а воював з князем Констянтином Острозьким. Він думав, що всі пани однакові й не вважав, що князь щиро працював для українського народу. Князь Констянтин його побив. Потім вже з польськими панами воював гетьман Григорій Лобода й козацький ватажок Северин Наливайко. Та польські війська побили їх коло Лубень на Полтавщині. Лобода згинув сам, Наливайка поляки вивезли до Варшави, там мучили й покарали смертю 1597 р.

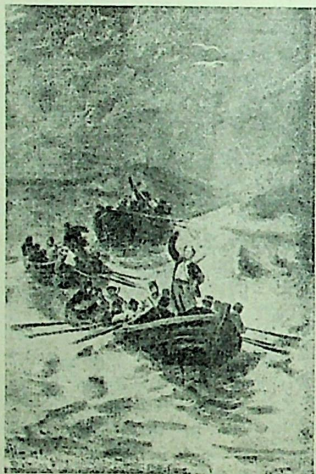
Козаки побачили тоді, що їх сили ослабі, щоб перемогти поляків. Проти Польщі треба було мати більше війська й кращу зброю. Інакше почав організувати запоріжців славний гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (1616—1622 рр.). Він був з роду шляхтич, з тої шляхти, яка лишилася вірна українському народові. Уродився в Галичині, вчився в острозькій академії, потому перейшов на Запоріжжя, де вибрали його гетьманом. Він був відважний вояк і добрий вожд. Не цинив життя, сам шукав небезпеки, перший ішов у бій, уступав останній, у поході був обережний і сторожкий. Від козаків вимагав слухняности й карности, за всякі провини карав суворо. Він знав, що тільки в трудах і небезпеках можна виробити добре військо. Щороку Сагайдачний водив козаків на Чорне Море проти турків і татарів. Козацька фльота добула місто Кафу на Кримі, де був головний торг християнськими бранцями і визволила кілька тисяч бідних невольників. Напали також козаки й на міста Синопу й Трапезунт у Малій Азії та вивезли звідти велику добичу. Сагай-

дачний водив свої чайки навіть під сам Царгород і спалив передмістя султанської столиці; султан так налякався, що хотів утікати з Царгороду. Року 1621 Сагайдачний дав підмогу полякам і побив турецькі війська під Хотином у Бесарабії. В цій боротьбі дістав рану від турецької кулі й небаром помер. Все своє майно записав на українські школи.

Під Сагайдачним козаки підвічилися добре воєнного ремесла й здобули собі велику славу по цілому світі. Тоді то знову почали війну з поляками. В 1625 р. була війна коло Дніпра (під Круковом проти Кременчука). В 1630 році гетьман Тарас Трясило

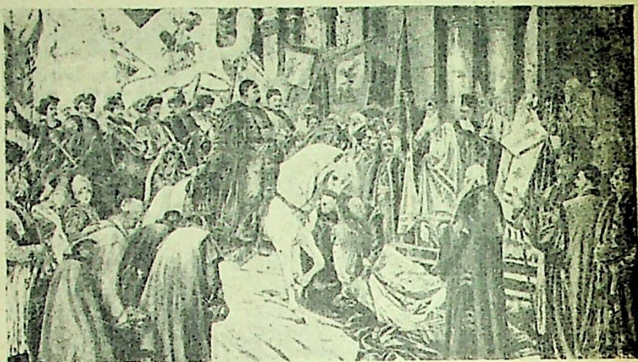
Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Творець української флотії, герой морських походів

Морем на ворога! Чоло козацької флотії на бурхливих хвилях Чорного моря

розгромив поляків під Переяславом, — ця війна звалася „Тарасованіч“, бо запоріжці заскочили поляків уночі. В 1635 р. козак Сулима добув польську твердиню Кодак коло порогів. Але сили запорожців і тепер були занадто слабкі проти поляків. У 1638 р. козаки підняли нове повстання під проводом Павлюка й Остряниці, але їм не повелася війна. Поляки розбили козацькі війська і знищили багато українських городів і сіл. Тоді польський король зніс зовсім уряд гетьмана, і козацькими полковниками зробив шляхтичів. Поляки дуже мсти-

лися на козаках за ці повстання. Польське військо стояло по всіх селах і містах, арештувало тих, які брали участь у повстанні, карало всіх, нищило добро. Польська шляхта запанувала над селянством і завела страшну панщину. За шляхтичами прийшли в Україну жиди, взяли у свої руки торгівлю, позаводили коршми й усіми способами використовували бідний нарід. Десять років жили козаки під таким ярмом.

Тріумфальний візд гетьмана Богдана Хмельницького до Києва

IV. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ (1648—1784).

22. Повстання Богдана Хмельницького.

З польської неволі визволив Україну гетьман Богдан Хмельницький.

Він також походив із шляхетського роду. Його батько Михайло був урядовець у Чигирині й мав свій хутір у сусідньому Суботіві. Богдан учився в Києві й у Ярославі в Галичині. Року 1620 Михайло Хмельницький ходив проти турків і загинув у битві під Цецорою в Молдавії. Богдан попав тоді в турецьку неволю, але по двох роках визволився з неї. Тоді пішов до козацького війська й по кількох роках став сотником.

По невдачнім повстанню 1638 р. Хмельницького також стали поляки переслідувати. Найбільше завзявся на нього поляк Чаплинський. Він уподобав собі хутір Хмельницького в Суботіві й бажав його здобути для себе. Як Богдан пішов раз у похід на татар, Чаплинський із своїми слугами напав на Суботів, забрав йому всю худобу, коні, збіжжя й інше майно, а малого синка Хмельницького так побив, що хлопець умер.

Хмельницький жалувався на свого ворога в суді, але не дістав справедливости, бо судді були теж поляки. Тоді він рішився на остаточний спосіб: покинув свої діти, дім і все майно та пішов на Запоріжжя. Там по різних островах було тоді багато козаків, які повтікали з-під шляхетського панування й жили з ловів і риболовства. Багато було таких, що колись воювали з татарами й турками, багато досвідчених вояків, які брали участь у війнах з поляками. Хмельницький скликав їх усіх на раду, розказав про всі насильства поляків і закликав до боротьби з Польщею. З радістю й одушевленням прийняли запоріжці зазив Хмельницького. Здавна вони мали охоту йти на ворогів України й тільки ждали на добру нагоду й доброго вожда. Козацька рада вибрала Богдана Хмельницького гетьманом і передала йому булаву давніх гетьманів.

Богдан Хмельницький зараз почав підготову до війни з поляками. До помочі взяв собі кримських татарів. Татари були дотепер ворогами України. Але гетьман уважав, що поляки ще небезпечніший противник українського народу й наперед їх треба побити, — на татар прийде черга колись пізніше. Татари присяглися, що служитимуть вірно запоріжцям і українців не братимуть у полон.

З початком 1648 р. Богдан Хмельницький вирушив проти поляків. На Жовтих Водах він стрінувся з польським військом, що було під проводом Степана Потоцького і по кількох днях облоги добув польський табор. Степан Потоцький був ранений і помер у козацькій неволі. Проти Хмельницького поляки вислали також реєстрованих козаків з їх полковниками. Але реєстрові побили

Великий гетьман Богдан Хмельницький. Творець найбільшої нашої військової сили.

свою старшину і прилучилися до повстанців. Та Хмельницькому заступило дорогу головне польське військо під старими гетьманами Миколою Потоцьким і Калиновським. Під Корсунем прийшло до нової битви. Козаки оточили поляків з усіх сторін і почали стріляти з гармат. Поляки не могли видержати й піддалися. Обидва гетьмани потрапили в неволю, а разом із ними багато знатного панства. Козакам дісталася велика добича, зброя, гармати.

Велика радість запанувала в Україні по тих двох перемогах. Скінчилася давня неволя, прийшов кінець польському пануванню, Україна почала нове життя!

Повстання пішло по всіх городах і селах, мов вогонь. Селяни виганяли дідичів і жидів, міщани вязнили польських урядовців і ксьондзів. Хто тільки був здібний до війни, брав зброю і йшов до козацького війська. Повстали тоді великі селянські полки, які воювали з поляками. Найбільшу ненависть привів на себе князь Ярема Вишневецький. Він був правнуком основника Січі Дмитра Вишневецького, але нічим не був подібний до свого прадіда, бо покинув свою віру й перейшов на латинство та як зрадник ненавидів своїх земляків. У війні з козаками він показував велику жорстокість, страшно карав селян, що пристали до повстання, сліпив і калічив нещасних людей. З ним воював селянський полковник Максим Кривоніс, побив гордого князя і вигнав його з України.

Але війна з поляками ще не скінчилася. Польські пани вибрали собі трьох нових полководців до боротьби з козаками. Всі три вони не дуже були здатні до війни; один розумівся на воєнному ділі, але був старий, другий був учений, але ніколи не воював, третій був занадто молодий. Хмельницький назвав їх коротко: перина, латина, дитина. Поляки вибиралися на війну як на весілля, їхали із службою, везли вози повні всякого добра, відгрожувалися, що козаків розженуть самими нагайками. Та Хмельницький заступив їм дорогу під Пилявцями на Волині й ударив на польський табор. Тоді на поляків прийшов такий страх, що старшина й військо почали втікати мов божевільні. Ніхто не хотів слухати наказів, кожний дбав тільки про те, щоб найтися як найдалше від грізних запоріжців. Всі три польські полководці втікли перші. На місці лишився великий

табор, повний усякого багатства. Гармати, шатра, вози, дорогі килими, одяги, шаблі, оправлені золотом, мушкети, сідла, всякі присмаки печені й варені, меду, вина, — все те забрали козаки. „Добре, добре пани вибрались на весілля і бенкет на славу завдали: тільки коштів багато положили, сто тисяч скарбу промарнували”, — так співали козаки. Запорізьке військо добуло нову славу, поляки вкрилися вічним соромом.

З-під Пилявець гетьман рушив на Галичину. З радістю вітали запоріжців мешканці галицької землі. Вже триста літ минуло, як Галичина перейшла до Польщі, ніхто й не тямив своїх князів та королів, не мав надії, що поляки колись вступляться з української землі. Але тут несподівано ввійшли українські війська. Всі кинулися до повстання, навіть і та шляхта, що залишилася вірна своєму народові. З усіх міст і сіл виганяли поляків, всюди заводили свою управу. Богдан Хмельницький задержався під Львовом, але не хотів нищити давньої столиці українських князів і прийняв окуп від львівських міщан. Потім пішов у Холмщину, в цю нещасну землю, що найбільше терпіла від поляків. Став знову під Замостям, але думав іти ще далше аж на Варшаву. Запоріжці співали тоді в пісні: „Гей, ви хлопці, добрі молодці, не журіться, посідлайте коні воронії, садовіться. Та поїдемо в чисте поле, на Варшаву, наберемо червоної китайки та на славу!”

Але польський король прислав тоді послів до гетьмана й упросив його, щоб він не руйнував до останка польської держави. Богдан Хмельницький змилосердився над поляками й із своїм військом вернувся назад в Україну.

23. Українська Держава.

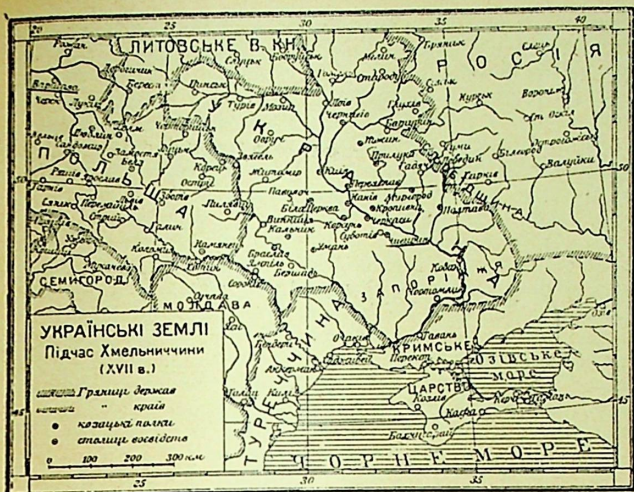
На другий рік, 1649, поляки знову стали збирати військо проти українців і Богдан Хмельницький мусів знову воювати з ними. Заки польські війська приготувалися до походу, запоріжці були вже в Галичині Ярема Вишневецький, що став тоді польським вождом, замкнувся в Збаражі й козаки почали його там облягати. На поміч Вишневецькому прийшов сам король. Але Хмельницький так зручно розставив свої війська, що король мало не дістався до неволі і знову мусів

просити в гетьмана милосердя. Тоді під Зборовом замирилася Польща з Україною. Тою зборівською угодою король признав Хмельницького гетьманом України і мусів покинути Київщину, Браสลавщину й Чернігівщину, — цебто більшу частину українських земель. Гранцею Польщі була ріка Случ, доплив Прип'яті. „Знай же, ляше, по Случ наше!” — говорили тоді запоріжці.

З того часу Україна стала окремою державою.

Гетьманською столицею був тоді Чигирин. Цей город лежить у самій середині української землі, — рівно віддалений від Сяну на заході й від Дону на сході, від Чорного моря на півдні й білоруської границі на півночі. Богдан Хмельницький вибрав собі це місце на столицю, бо тут недалеко був його родинний Суботів. Тут кругом мешкали самі козаки, близько був Дніпро й степи. На високій скелистій горі стояв замок, унизу лежало місто і тут був гетьманський двір. Дім був звичайний козацький, бо гетьман вигоди не любив. Тільки гармата, що стояла перед двором, давала пізнати, що тут квартира володаря України. Коло двору все було людно й гамірно, бо тут збиралася вся управа України. При гетьмані була генеральна старшина: — писар, обозний, судді, осавули, було багато полковників і сотників з різних сторін, були різні урядовці й канцеляристи. В сусідніх домах були канцелярії, каси, військові склади. Кругом мешкали козаки чигиринського полку, які були сторожею гетьмана. Передмістя заселявали міщани, ремісники й купці, українці й чужинці з різних сторін. У Чигирині було людно й гамірно, бо туди безпереривно приїздили люди з цілої України, а нераз і чужі послы з Польщі, Москви, Криму, Туреччини, Угорщини, Швеції. Чигирин був тоді найславніше місто на цілу Україну.

Богдан Хмельницький поділив цілу Україну на полки. Полків було сімнадцять: 1) чигиринський, 2) черкаський, 3) корсунський, 4) канівський, 5) білоцерківський, 6) паволоцький, 7) уманський, 8) кальницький або винницький, 9) браславський, 10) київський, 11) чернігівський, 12) ніжинський, 13) прилуцький, 14) перяславський, 15) кропивенський, 16) миргородський, і 17) полтавський. Старший полку був полковник, при ньому була полкова старшина: полковий писар, обозний,

Українська держава за гетьманування Богдана Хмельницького

осавул, суддя, хоружий. Полк ділився на сотні. Сотнею проводив сотник, при ньому був сотенний писар, осавул і хоружий. У містечках і селах були отамани.

Українська влада завела всюди лад і порядок. Заборонено нищити без потреби панські двори й будинки, рубати ліси, нищити худобу. Всякі засоби харчів із шляхетських маєтків треба було відвозити до козацького табору. Гармати, що були по замках і дворах, рушниці, шаблі й усяку зброю забирали також до війська. Гетьман дозволив кожному записуватися до війська. Але хто раз вступив до війська, мав слухати військових прав і робити те, що йому наказано. Неслухняних і своєвольних карали тяжкими карами. За менші провини для сорому приковували до гармати, за всякі злочини військові судді засуджували на смерть. Ці розумні накази гетьмана припали всім до вподоби, кожний охоче виконував, що йому наказано. В короткому часі в цілій Україні настав спокій. Селяни господарили спокійно по своїх полях, міщани вели ремесло і торгівлю, козаки й новобранці вправлялися у воєному ділі. Всі славили

Богдана й називали його батьком народу. З усіх сторін лунала пісня: „Ой, немає лучче та немає краще, як у нас в Україні!..”

Гетьман бачив, скільки добра для України принесли народне повстання і хотів новий лад утвердити й укріпити. Він задумав зробити своїм наслідником на гетьманстві свого старшого сина Тимоша. Тиміш був тоді дорослий молодик і разом із батьком ходив у воєнні походи. Богдан пильно дбав про те, щоб син пізнав добре військові справи й усю управу української держави. На жінку Тимошеві він висватав доньку молдавського князя. Але в Молдавії почалася тоді війна; Тиміш пішов туди з військом та й підчас облоги одного города поляг від ворожої кулі. Важко сумував гетьман по смерті улюбленого сина, на якого покладав великі надії. Тіло Тимоша перевезли до Суботова і там поховали з військовими почесностями.

24. Союз із Москвою.

Польща ніяк не хотіла помиритися з Україною. Поляки не думали додержати зборівського миру. Жаль їм було гарної України, всякого майна й достатків, безжурного панування. В 1651 р. польські війська прийшли на українську границю і напали на brasлавський полк. У боротьбі з ними поляг хоробрий brasлавський полковник Іван Нечай. Богдан Хмельницький зібрав тоді свої війська і пішов на Волинь. Під Берестечком почалася битва. Козаки були б побідили, але татарський хан, що прийшов на поміч, в останній хвилині зрадив українців; він схопив гетьмана й вивіз його з собою далеко в степи. Українські війська залишилися без вождя. Прийшов переполох і замішання, — у відвороті багато козаків згинуло у болотах і багнах. Поляки присилували тоді Богдана Хмельницького до нового миру в Білій Церкві, козакам залишилася тоді одна тільки Київщина, Чернігівщину й Brasлавщину забрали поляки. В 1652 р. козаки помстилися за берестейську невдачу в битві під Батогом. Богдан Хмельницький із трьох сторін ударив на польський табор і розгромив ворогів у страшний спосіб. На полі бою полягло більш як 20.000 поляків, згинув також і сам польський гетьман Калиновський, що перший почав ту

Боротьба полковника Івана Нечая з поляками.

війну. Козацькі війська заняли знову Браславщину й Чернігівщину, — Україна здобула знову давню границю.

Ця безнастанна боротьба з поляками дуже втомила українське населення. Поляки у своїх походах без милосердя нищили міста й села. Коло границі лишилися самі руїни. До дальшої війни нарід не мав уже сили. Богдан Хмельницький роздумував, що даліше робити. Україна не мала доброго союзника. Татарський хан дбав тільки про добичу й за гроші готов був зрадити українців і стати по стороні Польщі. Тому гетьман шукав помочі для себе деінде й звернув увагу на Московщину.

Московщина здавалася козакам можливим союзником, бо мала подібну віру, хоч обряди були там трохи інші. Не любили в Московщині поляків та нераз із ними воювали, тож можна було думати, що й тепер охоче підуть на Польщу. Але українці знали, що Московщина може стати для них небезпечна, бо це народ самолюбний, не терпить тих, які є іншої думки. Знали також, що цар є самодержець, що робить усе, як сам хоче, не слухає голосу народу. Розуміли українці, що

й з Москви на них може прийти біда. Та все таки Москву вважали меншим ворогом ніж Польщу, тож пробували щастя.

В 1654 р. до Переяслава приїхали царські бояри, щоб умовитися з гетьманом про союз. Вони обіцували, що цар полишить Україні її окремішність, не мішати-меться до української управи, не братиме ніяких по-

Стара карта України з козацьких часів. (Німецька гравюра)

датків, шануватиме українські звичаї. Як буде війна з Польщею або татарами, царські війська придуть козакам на поміч. За це ждали вони одного: щоб українці присягли вірність цареві. Богдан Хмельницький скликав раду, сказав козакам, у якому важкому положенні Україна і питався їх, під яким володарем хотіли б жити. Турецький цар музулманської віри і він дуже утискає

християн. Кримський хан також невірний і не раз зрадив українців. Поляки все переслідували віру й утискали український народ. Лишився тільки московський цар, з яким можна зробити союз.

Важко призадумалися запоріжці; та не було іншої ради, — треба було поспробувати союзу з Москвою. Але гетьман боявся зради і вимагав, щоб цар присягнув на хрест, що додержить своїх обітниць. „Ні”, — відповіли бояри, — „цар ніколи не присягає своїм підданам”. „Чого ж це так?” — питались козаки, — „адже інші володарі складають присягу своєму народові”. — „Наш цар є самодержець і своєму народові не присягає!” Тоді побачили гетьман і старшина, що тут пригтовляється щось непевне для України. Але не було вже виходу. Прийшли вістки, що на Україну йдуть вороги: з одної сторони поляки, з другої татари. Тоді Богдан Хмельницький згодився присягнути на союз із царем.

Український нарід нерадо прийняв вістку про згоду з царатом. Усі боялися, що цар із своїм військом схоче завоювати Україну й заведе ще гіршу неволю, як була за польських часів. Багато полковників не хотіло зовсім присягати цареві, козаки лихими очима дивилися на царських висланників, що їздили по Україні відбирати присягу від народу.

Тарас Шевченко в поемі „Великий льох” оповів нам таку народню легенду (переказ) з тих часів. На гетьманському дворі в Чигирині жила дівчина Прися. Малою дитиною вона бавилася з молодшим сином Богдана Юрасем, всі її любили, навіть гетьман не раз брав її на руки, пестив та цілував. Як вона вже стала великою дівчиною, побачила раз, що гетьман із старшиною кудись виїжджає. Вона швидко побігла за водою і з повними коновками перейшла йому шлях: тоді вірили, що це ворожить щастя. Та гетьман їхав тоді до Переяслава підписувати союз. От і потім Прися зараз заслабла й умерла і душа її довго терпіла муки: за те, що вона поворожила щастя гетьманові в такому ділі, що принесло Україні велику недолю. Так дуже наш нарід осуджував цю нещасну угоду!

Та Богдан Хмельницький не міг зробити інакше. З Переяслава поїхали українські послы до Москви і там уложили договір між Україною й Москвою. Цей договір

називається „Переяславський трактат”. Цар урочисто обіцяв, що в нічім не змінить українських прав і звичаїв та боронитиме Україну перед ворогами.

25. Богдан Хмельницький готується до війни з Москвою.

Зараз по переяславській умові прийшли в Україну царські війська. Ніби вони йшли проти поляків, але до бою не спішилися, лише стали шукати кватир. Важке було це кватирування. Ніщо не могло встоятися перед ними. Всюди був розбій і грабіж.

Найбільше терпіла стара столиця України Київ. Ці непрошені гості ввійшли туди і розгостилися, як у себе дома. Не минуло й кілька днів по їх приході, а вже почали ставити кріпості і то на церковній землі, що належала до собору св. Софії. Київський митрополит усіма силами протиставився тому, гетьман теж не дозволяв на будову, але царський воєвода не слухав і в самій середині Києва повстала царська твердиня. Царські війська всяким способом намагалися закріпити своє панування в Україні. Найбільше заходилися, щоб утвердитися в Києві, в головному місті України; вони знали, що: за ким буде столиця, за тим піде весь край.

З царськими військами ходив гетьман щераз у похід проти Польщі і 1655 р. вдруге прийшов під Львів. Але тоді він переконався, що царські війська прийшли в Україну не тому, щоб помагати козакам, а щоб самим запанувати над українською землею. Всі городи, які облягали козаки, навіть Львів, вони хотіли взяти на царське ім'я і лишити тут свої залоги.

Одначе гетьман Богдан Хмельницький через свого посла Данила Мниха (грека) листовно просив шведського короля скорше прибути із своїм військом, щоб таким чином не допустити царя здобувати більше міста та залишити там свої залоги. Тому власне не здобував Б. Хмельницький Львова, а той лист є доказом того, що гетьман Богдан Хмельницький не був прихильником союзу з Москвою.

Цар не думав додержати своїх обітниць. Він скоро почав годитися з поляками і був готовий віддати Польщі половину українських земель. Польські війська знову ввійшли в Україну й почали нищити край. Нарід боронився завзято. Вславився тоді город Буша на Поділлі. Там боронилося кількасот селян і козаків. По-

ляки були у великій силі і добули город. Хоробрі українці все таки не хотіли піддатися і воліли згинути героїською смертю. Жінка сотника Зависного зійшла тоді у підземелля замку і підпалила бочки з порохом: стався страшний вибух і оборонці Буші всі полягли на місці.

Хмельницький хотів здержати Московщину від згоди з Польщею і вислав своїх послів на переговори. Але цар не допустив козаків до ради. Посли вернулися зажурені й упали до ніг гетьманові з плачем: „Пропали ми, батьку, цар запродав нас ляхам!” Гетьман скипів гнівом: „Діти, не журіться, — не будемо більше під царською рукою, покинемо царя, знайдемо собі ліпших союзників!” Гетьман зараз вислав послів до Швеції, до Туреччини, Угорщини, Молдави. Він думав злучитися з усіма тими державами в один союз і вдарити відразу на обох ворогів України, Москву й Польщу. Українські війська дістали наказ приготувлятися до війни та йти на царські границі.

Але тут прийшла на Богдана Хмельницького смертна слабість. Зажурився старий гетьман, що буде з Україною і скликав старшину на раду. Зійшлися судді, осавули, полковники, сотники, всі вірні товариші й дорадники гетьмана. „Я старий і хворий, не довго вже зможу вам гетьманувати, — виберіть собі нового гетьмана на моє місце”. Заплакали козаки і сказали: „Не знаємо ми, кого нам гетьманом вибирати, хочемо твоєї ради слухати”. Відповів їм гетьман: „Є між вами писар Іван Виговський, він десять років при мені пробував, всі звичаї козацькі пізнав; є між вами багато добрих полковників, — виберіть з-поміж них гетьмана України”. Та козаки поклонилися Богданові і сказали: „Не хочемо ми нікого з полковників, — ми бажаємо на гетьмана твого сина Юрася Хмельниченка, козака молодого”. Старий гетьман покивав головою: „Панове молодці, мому Юрасеві щойно сімнадцять літ, він ростом малий, розумом не дійшлий, козацьких звичаїв не знає...”. — „Ми будемо старих людей біля нього саджати, будуть його добрими ділами навчати. Буде він між нами гетьманувати, будемо його поважати, тебе, батька нашого споминати!” І заплакав тоді старий гетьман, громаді поклонився і віддав булаву й бунчук молодому Юрасеві.

Богдан Хмельницький умер 8. серпня 1657 р. З плачем і риданням проводили його запорожці й увесь нарід з Чигирина до Суботова. Над його гробом говорив промову військовий канцелярист Самійло Зорка: „Промов до нас ще раз що ласкавого й доброго, великий наш гетьмане! Промов до нас, братів своїх, і навчи нас, як маємо без тебе жити і поступати з неприятелями й ворогами нашими! Дай нам пересторогу, щоб не звоювали нас вороги наші!”

Тіло славного гетьмана поховали в підземеллях церкви в Суботіві. Але домовина гетьмана не залишилася у посвяченій землі. Жорстокий Чарнецький з польським військом в кілька літ пізніше здобув Суботів і викинув кости гетьмана з могили. Та хоч домовина Богдана Хмельницького не залишилася, слава його перетривала століття. Він був основником нової української держави й найбільшим гетьманом України.

26. Іван Виговський. Перша війна з Московю.

Юрась Хмельницький гетьманував недовго. Зараз уже після смерти батька він побачив, що не зуміє правити великою українською державою і зложив булаву. Тоді старшина й козаки вибрали гетьманом Івана Виговського. Він був з роду шляхтич і колись служив

Гетьман Іван Виговський,
переможець із-під Ко-
нотопу

у польському уряді. В битві на Жовтих Водах дістався до татарської неволі, але Хмельницький викупив його і зробив генеральним писарем. Виговський був чоловік досвідний та освічений і добре вів свій уряд. Богдан Хмельницький у всіх справах радився з ним і писар був йому найвірніший товариш. Тому старий гетьман умираючи, поручав козакам Виговського на гетьмана. Як козаки віддали йому булаву, Виговський сказав: „Ця булава буде добрим нагородою, лихим карою. В запорізькому війську має бути лад і послух”. Тих слів він тримався все. Виступав

суворо проти своєвільних, неслухняних і всіх, що хотіли завести безладдя в державі; розумних і заслужених цінив, шанував і слухав їх поради у військових та державних ділах.

Цар був дуже невдоволений, що гетьманом став Виговський. Він боявся його розуму й досвіду. Волів, щоб гетьманом був Юрась, бо тоді надіявся скоріше запанувати в Україні. Тепер він всіми способами шкодив Виговському. Царські воеводи, що жили в Україні розсилали на всі сторони своїх людей і підмовляли народ проти гетьмана. Вони говорили, що гетьман не українець, а поляк, що він цурається православної віри, що водиться з панами і назад хоче завести панщину. Упевняли народ, що гетьман і старшина живуть у розкоші, збирають великі гроші, вживають усього, прості ж козаки працюють, бідують. Казали, що народові стало б гарніше, якби скасувати козацькі порядки й Україну прилучили просто до Московщини. Обіщували великі достатки й уряди всім тим, що виступлять проти старшин і гетьмана, та допоможуть цареві запанувати в Україні. Розумніші люди бачили цю хитрість і злобу та гнали геть від себе тих царських прислужників. Але серед темного народу найшлося багато таких, що таки пішли на ці обіцянки і стали бунтуватися проти гетьмана. Полтавський полковник Мартин Пушкар і запорізький кошовий Барабаш підняли зброю проти гетьмана. Та Іван Виговський при допомозі вірних полків розбив цих свавільних козаків.

Виговський бачив добре зрадливі царські наміри і від початку свого гетьманування думав виконати діло, якого не міг зробити Богдан Хмельницький — визволити Україну з-під ворожого ярма. Та козацькі сили були ослабі. Гетьман шукав усюди союзників, але тільки Польща згодилася допомогти йому. Виговський знав добре поляків і не дуже вірив у їх обітниці, проте не було іншого способу, і він пристав на союз з Польщею. В Гадячі 1658 р. підписано умову між Польщею й Україною. Поляки згодилися, що Україна буде окремою державою так, як була Литва при Польщі, що матиме свого гетьмана, міністрів, військо і скарб, але признаватиме владу короля. Обіцяли, що не буде українцям тих кривд, які вони терпіли давніше і що польське військо прийде з допомогою проти царату.

Тоді 1659 р. Виговський видав заклик до народу, пригадуючи, як то царські воеводи обіщували шанувати українські права, а відразу стали їх ламати, як царські війська нищили народ, як царські прислужники підюджували козаків проти гетьмана, як цар робив усе, що тільки могло шкодити Україні. Запорізьке військо й український нарід радісно прийняв слова гетьмана. Зібралися разом усі українські полки й рушили на воєрога. Під Конотопом у Чернигівщині Виговський розгромив царські війська. Царські воеводи з великим військом попали в полон, а з ними табор і гармати. Перший раз українці зміряли свої сили з царатом і їх змагання покінчилися світлою перемогою.

Цар переляканий вісткою про цю невдачу його найкращих військ, посипав голову попелом і, вийшовши до народу, просив копати довкруги Москви окопи. Наказав погодитися на ті умовини миру, які поставить український гетьман, а сам думав утікати з Москви.

Одначе завдяки зрадництву деяких українців, зокрема нападу підкупленого кошового Івана Сірка на Крим, гетьман мусів, замість іти на Москву, вернутися назад. Тоді поляки ршили використати цю незгоду й почали на кожному кроці нарушувати гадяцьку умову. Царські війська нападали на ті міста й містечка, які стояли за незалежність України й по-звірськи нищили їх. Так нпр., здобувши містечко Срібне (на Київщині) вирізали все населення, а містечко спалили й заорали те місце, де воно стояло.

Та й цим разом Польща не додержала договору. Польські війська, що прийшли козакам на поміч, нищили край і людей, як за давніх часів. Народ почав бунтуватись. Виговський не міг того стерпіти і зложив булаву по двох роках гетьманування (1657—1659 рр.). Між селянством у Київщині почалося тоді повстання проти поляків. Поляки думали, що це Виговський підбурює народ і приказали його арештувати. Хоч польський военний суд не міг доказати йому ніякої вини, а проте засудив його на смерть. Не дозволено йому навіть висповідатися перед священником, — польські вояки витягнули його з хати й розстріляли. Так згинув 1664 року старий товариш і дорадник Хмельницького, гетьман-патріот, що хотів добра й самостійности України.

27. Петро Дорошенко.

По Виговським гетьманом вибрано знову Юрія Хмельницького (1659—1663 рр.). Козаки думали, що син Богдана гетьмануватиме так розумно, як і його батько та настануть добрі часи в Україні. „Нехай буде тая слава, що Хмельницький знов гетьманом”, — казав народ. Та Юрій Хмельницький не мав відваги стати проти царату й почав годитися. Цар зараз взявся на хитрощі. Його воеводи запросили Юрія Хмельницького з табору до себе на другий бік Дніпра до Переяслава. Недосвідний Ю. Хмельницький повірив царським воеводам, що нічого йому не буде й поїхав. Та звідти уже його не пустили назад, та присилювали підписати нову умову, дуже некорисну для України. Царські війська мали зайняти шість найбільших міст України. Гетьманові заборонено розпоряжатися військом по своїй волі, — він мав слухати наказів, які йому пришле цар. Такого лиха дожила Україна! Юрій Хмельницький по п'ятих роках нещасного гетьманування зложив булаву. Потім ще раз він пробував стати гетьманом при помочі турків, але його наміри покінчилися невдачно й гірко, бо турки його вбили.

В 1663 р. Україна поділилася на дві половини: по лівому боці Дніпра вибрано одного гетьмана, по правому другого. З того часу Україна ділилася на Лівобічну й Правобічну, або на Лівобережну й Правобережну. Лівобережна Україна називалася також Гетьманщина, бо там найдовше були гетьмани. Між обома частинами велася часто війна, яка нищила цілу Україну, — тому ці часи народ назвав Руїною.

В Правобережній Україні був гетьманом спершу Павло Тетеря (1663—1665 рр.). Він нічим добрим не прислужився Україні, бо в усім слухав поляків і перший воював з Лівобережною Україною. Тоді козаки віддали гетьманську булаву Петрові Дорошенкові (1665—1676 рр.). Його дід був гетьманом по Сагайдачнім, батько полковником за Хмельницького, Дорошенко славився як полководець, — де він верховодив військом, там перемога була певна. Він був і добрий політик, знав із ким і як увійти в союз і яким способом придбати Україні підмогу. Але найбільше любили його запорожці й увесь нарід за те, що він був незвичайно

Гетьман Петро Дорошенко
Визначний полководець
і дипломат

чесний, не мав на оці ніякої користи, готовий усе майно своє, кров і життя віддати за Україну.

Дорошенко бачив, що Україна має двох ворогів: Польщу й царат. Цар нищив Україну і хотів запанувати над нею, поляки знову ж уважали українців своїми вірними підданими й бажали їх покорити. Дорошенко шукав Україні іншого союзника і піддався під опіку турецького султана. Туреччина була тоді великою державою. До неї належали також і християнські народи: мадяри, волохи, серби, греки. Турки мали багато війська і їх поміч могла дати Україні великі користі.

На зазив Дорошенка султан вислав велике військо проти Польщі і разом із гетьманом обляг Львів. Поляки були приневолені забрати військо з українських земель. Правобережна Україна стала самостійною державою в злуці з Туреччиною.

Та не довго удержалася ця приязнь. Турки були диким народом, ворожо ставилися до християн, не вміючи шанувати християнських звичаїв. По містах і селах вони ставили свої святині, в Кам'янці Подільському одну святиню перемінили на мечет. Українців дуже боліли ці зневаги і нарід став нарікати на гетьмана за його союз із турками.

Тоді найбільший ворог турків і татар був запорізький кошовий Іван Сірко. Оповідали про нього, що він уродився на світ з зубами: пророчили з цього, що він усе своє життя гризтиме ворогів України. І справді, весь вік Сірко воював безпереривно з бусурменами. Він побив турків і татар у 55 більших боях, в малих же сутичках був майже щоднини. Сірко ворогував спершу з Дорошенком за його союз із турками, але як переконався, що гетьман хоче добра Україні, став його вірним другом. Завдяки походам Сірка, кримські татари дуже ослабли й мусіли уступитися з українських степів. Українські поселенці йшли щораз даліше на пів-

день і все більше наближалися до Криму. Так Сірко підготував українцям дорогу на кримський півострів. Цей запорізький лицар помер у 1690 р. на Чортомлицькій Січі. Його могила переховалася до наших часів. Але нарід каже, що там похоронена одна тільки Сіркова рука; сам же він ходить далше по світі і воює з ворогами України.

Дорошенко утвердився в Правобережній Україні і змагав до цього, щоб під своєю булавою зеднати цілу Україну. Та царат не дав йому цього доконати, боячись, що як Дорошенко стане гетьманом цілої України, царському пануванню прийде кінець. Цар вислав великі війська і вони облягли Чигирин, гетьманську столицю. Але гетьман сильно укріпив давній замок Богдана Хмельницького і боронився з своїм вибраним полком. Кілька разів підходили царські війська до наступу, але хоробрі Дорошенкові козаки відбивали їх і відганяли далеко. Довгий час тривала ця облога, — врешті гетьманові не стало харчів і набоїв. Він мусів піддатися. Свої гетьманські відзнаки, булаву й бунчук, він післав лівобережному гетьманові, сам же поїхав до ворожого табору, звідки уже не вернувся. Його вивезли в Московщину.

Дорошенко вмер у далекій чужині, в Ярополчі коло Вятки в 1698 р. Його могила є там до нинішнього дня. Нарід називав Дорошенка „останнім козаком”, бо він був останній із тих старих запоріжців, які вирости у твердій военній школі й усе життя воювали мечем з ворогами України. По ньому не було вже в Правобережній Україні ніякого славного гетьмана.

28. Іван Брюховецький. Друга війна з Москвою.

В Лівобережній Україні гетьманував тоді Іван Брюховецький (1663—1668 рр.). За молодих літ він служив на дворі Богдана Хмельницького, потім поїхав на Запоріжжя, а згодом став на Січі кошовим. Він був чоловік дотепний, знав гарно промовляти й писати та вполювався козакам тим, що заєдно нарікав на козацьку старшину і казав, що влада належить простому народові. Як прийшлося вибрати гетьмана, вся козацька чернь голосувала за ним, думаючи, що він заведе правдивий рай.

Та на ділі показалося не те. Брюховецький взяв собі до товариства своїх товаришів із Січі, поробив їх полковниками й генеральною старшиною, хоч вони були й неписьменні, й разом із ними накладав на простих козаків і селян великі податки, утискав їх, гнобив, а за малі провини карав вязницею або й смертю. Тоді козаки побачили, що не можна давати віри тому, що підшивається і називає себе ніби то приятелем народу, бо звичайно так діють усі ці забріхані гнобителі.

Царські прислужники помогли Брюховецькому стати гетьманом, бо сподівалися, що він буде вірний цареві й pomoже їм зруйнувати Україну. Справді таке й було. Брюховецький зараз згодився давати царським залогам в Україні хліб і всякі харчі. Він відступив цареві більшу частину грошей, що до того часу належала військовому скарбові. Він навіть просив царя, щоб прислав свого митрополита! Щоб приподобатися ще більше цареві він поїхав до Москви „лобачити ясні очі гасударя”, цебто поклонитися цареві. Це було велике пониження гетьманської влади, — до того часу ніюдин гетьман не їздив до Москви. Там він знову підлещувався і навіть згодився взяти москвинку собі за жінку.

Так гетьманував Брюховецький шість років, аж народ не міг уже стерпіти і став підіймати бунти проти нього та його союзників. Найбільше зворушило всіх те, що цар 1667 р. зробив умову з Польщею в Андрусові (на Білій Русі) і відступив полякам Правобережну Україну з Києвом. І так по довгих боротьбах і повстаннях українці мали знову йти під польське ярмо!

Тоді гетьман схаменувся. Він побачив, до якої руїни цар веде Україну. Почав він радитися із старшиною і разом постановили підняти повстання, щоб вигнати з України ворога й почати нове, гарніше правління. Народ охоче пристав до думок Брюховецького. В 1668 р. по всіх містах почали бити царських воеводів, виганяли царських вояків і нищили усякий слід чужої влади. Тоді на Правобережжі був ще Дорошенко, він прийшов помагати Брюховецькому. Та як оба гетьмани зустрілися, кілька козаків, що ворогували з Брюховецьким, кинулися на нього й убили його на місці. Так згинув гетьман, що правив лихо, але через те, що воював з ворогами, здобув собі ліпше ім'я.

По Брюховецьким на Лівобережжі вибрано геть-

маном Дамяна Многогрішного (1668—1672 рр.). Він жадав від царя, щоб царські війська покинули Україну. Та цар знову змігся на силах і його війська залишилися в українських містах. Цар обіцяв, що в нічому не мішатиметься в українські діла. Гетьман заходився пильно, щоб упорядкувати Україну по недавній війні. Він установив компанійський полк, — це була окрема сторожа, що мали пильнувати ладу й ловити тих, що робили безлад у державі. Тоді також заведено в Україні першу пошту. В означені дні відходили з головних міст післанці й перевозили листи в різні місця; по дорозі стояли приготовлені коні й через те поштар у скорому часі переїздив далекі дороги. Але гетьман нещасливо покінчив життя. Вороги обжалували його перед царем і цар приказав арештувати гетьмана й заслати на Сибір. Там він і помер по кількох роках.

Його наслідником був Іван Самійлович (1672—1687 рр.). Також і цього гетьмана цар увязнив і заслав на Сибір. У 1687 р. прийшла дуже некорисна зміна в управі української Церкви: київську митрополію піддано під владу московського патріярха. З того часу почали відправляти в Україні богослуження на чужий лад і на церковні уряди стали приходити чужі насланці.

29. Іван Мазепа. Третя війна з Москвою.

Новий гетьман Іван Мазепа (1687—1709 рр.) був з української шляхти. За молодих літ він проживав на дворі польського короля, багато їздив по чужих краях і здобув собі широку освіту. Потім прийшов до козаків і сповняв у запорізькому війську різні уряди і на кінець дійшов до гетьманства. Іван Мазепа був чоловік розумний і досвідний та бачив добре, що цар хоче знищити український нарід і завести новий лад в Україні. Усім серцем він любив Україну й хотів її врятувати від сумної долі. Та він знав про велику силу ворога

Гетьман Іван Мазепа.
Великий дипломат і опі-
кун української культури

й розумів, що не відразу можна його поконати, та що треба вести боротьбу поволі й обережно.

Мазепа старався наперед просвітити український нарід й освідомити його. Дуже ревно він опікувався школами. Для київської Могилянської Академії казав будувати новий будинок, на три поверхи, великий і величавий. Також в інших городах заснонував школи. В різних містах будував гарні камінні церкви й давав їм великі дари, щоб українські городи дорівнювали красою чужоземним. Дуже пишно й гарно був уладжений гетьманський двір у Батурині. Мазепа бажав, щоб ціла Україна стала культурна й освічена та щоб своєю культурою перевищала варварський царат.

Там панував тоді цар Петро, володар і войовник немилосердний. Він заздро дивився на багату Україну, а що воював у різних сторонах і всюди ставив твердині, то до таких будов брав з України козацькі полки. Козаки, що до цього часу були вільні лицарі, працювали тепер як каторжники в голоді й холоді під кнутом царських наганячів. Найбільше докучили козакам роботи при будові нової царської столиці Петербурга. Цар Петро ставив цей город серед фінських болот і озер. Кількадесят тисяч козаків згинуло серед тих багон на важких роботах. Нарід казав, що Петербург побудований на козачих кістках.

Козаки рідко тоді побували в Україні, а скитались по чужих краях. В Україну цар посилав московські полки і не лише на залогу по городах, але й по селах та хуторах. Страшно нищили вони українських селян. Забирали худобу, коні, хліб, пашу, все, що було під рукою. Хто боронив своє добро, того вязнили як бунтівника, судили й вивозили в Московщину на важке, безповоротне заслання. Нераз вертався бідний козак знеможений з далекої чужини, щоб відпочити у рідній хаті, та тут не було вже ні дому, ні рідні, ні майна. Хату зруйнували, майно зрабували, а людей забрали в неволю.

Українці горіли гнівом, ненавистю та чекали лише нагоди до пімсти.

Одного разу скликав гетьман своїх близьких до-радників і став розказувати про всякі вимоги царських міністрів, що уважають найгіршим ворогом царя і гетьмана козацьку старшину, бо вона має розум і знання та

не дозволяє цареві знищити Україну. Як би гетьман викоринив усю старшину, то цар нагородив би його великою нагородою і прославив би як найвірнішого царського слугу... „Отакє, — сказав Мазєпа, — говорять мені царські прислужники раз-у-раз. Не допусти, Боже, щоб сталося по їх думці!” Козаки, почувши це, стали ремствувати: „Служили ми цареві без усякого спротиву, своїм коштом. Водять нас у далекі походи, на важкі роботи. Козаки гинуть там, терплять зневагу й образу, а за все така дяка!” Гетьман відповів: „Я знаю, які їх задуми. Вони хочуть зробити мене князем, всю старшину викоринити, городи наші забрати, а як наші спротивляться їм, то виженуть усіх за Волгу, а Україну обсадять своїми людьми”. Тоді вся старшина стала просити гетьмана, щоб визволив Україну з цього ярма: „Щодня, — казали вони — молимо Бога за душу Богдана Хмельницького, що визволив нас з ляцької кормиги. Уважай, гетьмане, щоб діти наші не проклинали твоєї пам'яті, як залишиш наш народ у такій неволі!” І гетьман рішився почати боротьбу за волю України.

Тоді воював з царем шведський король Карло. Гетьман Мазєпа став переговорювати з ним, чи не прислав би він українцям свого війська на поміч. Шведський король погодився. Та поспішився занадто з тою допомогою і попсув діло. Він не чекав, аж Мазєпа приготується добре до війни, але зараз же рушив у похід.

Гетьман мав при собі тільки декілька тисяч війська, інші полки були далеко поза Україною. З тим невеликим військом не було надії перемогти. Та Мазєпа промовив до козаків: „Браття, настав наш час. Покористуймося нагодою і віддячимо ворогам за їх насильство над нами, за всі нелюдські муки й неправду, що вчинено нам! Прийшов час скинути неспависне ярмо і нашу Україну зробити вільною, самостійною державою!” Гетьманські війська злучилися із шведами. З допомогою прийшов і запорізький кошовий Кость Гордієнко зі своїми запоріжцями. Він сказав до гетьмана: „Ми, військо запорізьке, низове, дякуємо вам за те, що ви, як і пристало найвищому українському верховодові, взяли собі до серця недолю України і хочете визволити її з чужої неволі!” Мазєпа відповів: „Дякую вам запоріжці, що вірите мені. Я пристав до шве-

дів, не для користі для себе, а з любови до рідного краю. Не можемо ж забути про честь і славу нашу, та склавши руки, кинути наш край на волю гнобителя!" Запоріжці бадьоро відгукнулися: „Волю добути, або дома не бути!"

Як тільки цар довідався, що Мазепа злучився зі шведами, війська його пішли на тодішню столицю України Батурин. Дня 31. жовтня, як сарана облягли Батурин, пославши командантові міста полковникові Чечелеві приказ здати місто. Та козаки навіть не впустили царських послів, завзято гукаючи з мурів: „Умремо всі, а до столиці не впустимо!" Завзято відбивалися українці, аж одної ночі зрадник, полковий старшина Іван Ніс підземним ходом провів ворогів до замку. Довго й уперто боронилося військо та громадяни під проводом діякона та його дочки, та встоятись не було сили. Ворог захопив місто, зруйнувавши його впень, а всіх батуринців, малих і старих, жінок і немовлят вирізавав до ноги. Навіть церков не пощадив, спаливши їх до тла. Розкішна палата Мазепина горіла аж три дні. Полковники Чечеля, завзятого оборонця Батурина, і старшину замордували, їх трупи попривязували до плотів та спустили з водою річки Сейму народів на пострах.

Разом із шведами рушили козацькі війська проти ворога. Прийшло до бою під Полтавою дня 10. VII. 1709 року. Та не довелося перемогти. Цар Петро зібрав великі війська, поконав полки Мазепи й Карла та зайняв цілу Лівобережну Україну. Бій під Полтавою залишив по собі сумну пам'ять, — тут лягла воля України.

Гетьман Іван Мазепа по цій невдачі подався разом із королем на Молдавщину. Там він заслаб у Бендерах і вмер. Похоронили його в Галаці (місті, в теперішній Румунії) цього ж таки 1709 року.

Новим гетьманом вибрано генерального писаря Пилипа Орлика, найвірнішого товариша й дорадника Мазепи. Та йому теж не довелося вернутися в Україну. Він поїхав до Швеції шукати допомоги для України. Їздив по інших краях, завзиваючи до війни з царатом, так і вмер на чужині в 1742 р. Похоронено його в Яссах (також місто в теперішній Румунії).

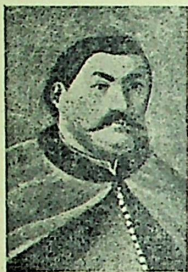
30. Кінець Гетьманщини.

Ще перед полтавським боєм цар Петро казав на місце гетьмана Мазепи вибрати іншого. Козаки вибрали старенького добрячого полковника Івана Скоропадського (1709—1722 рр.). Він мав важке гетьманування, бо цар не дозволяв йому робити нічого корисного для України, а наказував робити все так, щоб українська держава якнайскоріше впала. При гетьмані цар поставив свого міністра, щоб наглядав над гетьманськими справами, українські полки далі виводив на далекі походи й важкими роботами на болотах і каналах, в Україну ж посилав усе більше й більше свого війська, призначував уже й своїх людей на козацьких полковників.

Та гетьман Скоропадський не тратив ще надії і тихцем порядкував усе на добро України. Щоб не дати цареві знищити краю до решти, гетьман поїхав до Петербурга переговорювати про українські справи. Цар прийняв його неласкаво й заявив, що в Україні буде заведена влада на московський лад, „Малоросійська Колегія”. Ця колегія вестиме всі державні справи. Скоропадський побачив, що цар має твердий намір знищити гетьманство, зажурився тим і заслаб важко. Вернувся в Україну і помер старенький гетьман. Похоронено його у Глухові.

По смерті Скоропадського цар Петро не дозволив уже вибрати гетьмана. Україною мала правити „Малоросійська Колегія”, на половину зложена з царських людей і українців. Замість гетьмана мав бути тільки наказний гетьман. Став ним чернігівський полковник Павло Полуботок (1722—1724 рр.), щирий патріот, людина смілива. Він задумав рішуче спротивитись новим порядкам. За його порадою з усіх сторін України козаки висилали до царя вимоги привернути давній лад в Україні та обновити гетьманство. Цар розлютився і приказав Полуботкові й генеральній старшині приїхати до Петербургу. Та і там наказний гетьман сміливо висказував свої думки, докоряючи цареві за те, що він нищив українські права; пригадував усі ті труди козаків, походи і жакливу працю в болотах та каналах. „За все те ми замість вдячності добули тільки зневагу й ненависть, попали у важку неволю. Мусимо платити

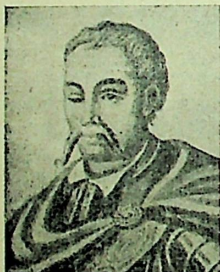
дань, копати рови, мокнути в болотах непролазних, гинути тисячами від перевтоми, голоду й зарази. Над нами знущаються царські наставники, що не знають прав і звичаїв наших, — їм все вільно діяти з нами!" Розгніваний Петро крикнув, що Полуботкові за це буде смерть і велів замкнути його у вязницю. Та завзятий

Гетьман Павло Полуботок.

Полуботок відповів: „Заступаючися за Україну, я не боюся кайданів і тюрми. Краще найлютішою смертю умерти, ніж дивитися на загибіль земляків моїх!" В тюрмі Полуботок заслаб смертельно. Тоді цар прийшов до нього і просив, щоб цей простив йому гострі слова. Тоді Полуботок сказав: „За невинне страждання моє і земляків моїх будемо судитися у спільного й нелицемірного судді Бога нашого. Скоро станемо перед Ним і Він розсудить Петра з Павлом!" І дійсно вмер Павло Полуботок у тюрмі, а небаром закінчив життя і цар Петро.

Після смерти Петра знову дозволено вибрати гетьмана. Став ним Данило Апостол (1727—1734 рр.). Це був один із старших полковників, що товаришували з Мазепою і він добре тямив часи самостійності України.

Гетьман Данило Апостол. Запападливий господар козацької держави

Гетьман Апостол упорядкував військовий скарб, поправив козацький суд, казав пописувати українські закони в одну книгу і загалом багато корисного зробив для України й тому залишив по собі добру пам'ять.

Від смерти Данила Апостола знову довгий час не дозволено вибрати гетьмана. В Україні правили царські прислужники, чужинці. Аж минуло шіснадцять років і цариця Єлисавета дала дозвіл на вибір гетьмана, вже останнього. Став ним Кирило Розумовський (1750—1764 рр.). Він був з коза-

чого роду, але молодим хлопцем дістався на царський двір до Петербургу, вчився там у вищих школах і їздив багато по чужих краях. Розумовський назверх дуже відрізнявся від давніх гетьманів. Закинув стародавній український одяг, носився знімецька, зачісуючи волосся по-чужинецькому. Та в його грудях було ще українське серце. Він щиро займався справами України, завів нові порядки в судах й у війську, пильнував добробуту краю, прикрашував Україну новими будовами. В Батурині збудував величаву гетьманську палату, якої останки залишилися й досі. Був добрячого серця і помагав людям, як міг.

Та запанувала цариця Катерина II, лихий ворог України. Вона бачила, що Розумовський, хоч і вихований у Петербурзі, не йде їй на руку, не касує давніх звичаїв, а зберігає самостійність України. Розгнівалася на гетьмана, закликала його до себе й сказала, що знесе гетьманство. Розумовський не мав сили встояти і зложив булаву.

Так в 1764 р. скінчилася влада давніх українських гетьманів, скінчилася самостійність української держави. Цар Петро I. і цариця Катерина II. знищили волю України. В Петербурзі є пам'ятник царя Петра I. на коні; поставила його Катерина II. і дала напис: „Первamu Втарая”. Тарас Шевченко дивлячися на цей пам'ятник, написав: „Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину!”

В Україні почала знову правити Малоросійська Колегія. Та по двадцятьох роках 1784 р., скасовано й її, а з нею й рештки давніх прав гетьманщини.

31. Зруйнування Січі. Гайдамаччина.

Запоріжжя правилось окремо від Гетьманщини. На Січі найстарший був кошовий отаман, при ньому був суддя, писар, обозний, осавул, хоружий і інші. Був теж отаман Січової Школи, бо молоді хлопці вчилися грамоти. Запоріжці, як у давні часи так і тепер, жили з ловецтва, риболовства, скотарства й трохи з хліборобства. Частина війська проживала на Січі, інші у степах, по зимівниках та хуторах. Землі, де жили січовики, називалися Вольності Запорізького Війська. Вони ділилися на 8 паланок (повітів) і 38 куренів.

Запоріжці пильно хоронили давні свободи й не хотіли покоритися цареві. Між ними все жива була думка про самостійність України і для неї вони були готові віддати життя. Кошовий Кость Гордієнко прийшов на поміч Мазепі з усім січовим товариством, хоч знав, що боротьба з Москвою нелегка. Багато запоріжців лягло під Полтавою. Інші разом із Мазепою мусіли залишити Україну.

Цар Петро горів великим гнівом на січовиків за те, що вони стали по боці Мазепи. Він вирішив зруйнувати гніздо „мазепинців”. Велике царське військо під проводом Галагана, що перейшов на царську сторону, пішло на Січ 1709 р. Хоч у Січі війська було небагато, запоріжці не піддалися на зазив і вкинули до води царського висланника. Царські війська почали облогу. Боротьба була завзята. Лягло чимало ворогів, але не менше й запоріжців. Тому, що важко було добути Січову твердиню, Галаган підступом увів царське військо до Січі. Решта запоріжців, що залишилися в живих, мусіла таки піддатися. Було їх не цілі три сотки. Половну з них вимордували, укріплення Січі зруйнували й поставили сторожу, щоб козаки тут більше не поселювалися.

Останки запоріжців перенеслися на інше місце. Спершу над річку Камянку, потім над Дніпровий Лиман коло Олешок. В недовгому часі Січ знову зросла і стала сильна. За часів Апостола 1734 р. запоріжці знову вернулися на давнє місце й збудували Січ між річками Підпільною та Базавлуком.

По знищенні Гетьманщини цариця Катерина задумала положити кінець і Запоріжжю. Останнім кошовим був Петро Кальнишевський, людина великого розуму й досвіду. Він добре правив вольностями Запорізького Війська. На порожніх просторах поселював уходців з різних сторін, казав будувати у степах хутори й села, дбав, щоб усюди був лад і добробут. Про нього складено приповідку: „Як кошовим став Кальниш, на Січі була паляниця, корж і книш”. Кальнишевський дізнався про наміри цариці і вислав до Петербурга послів, щоб урятувати Запоріжжя. Та запоріжців прийняли там із зневагою. В Петербурзі насмівалися з козацької зброї, одягу, з козацьких звичаїв.

І нічого не вдіяли запорізькі послі. Цариця таки рішила знищити Січ.

Памятного 1775 р. генерал Текелій окружив Січ великим військом. Кальнишевський скликав раду: чи віддати Січ, чи боронитися. Молодші запоріжці скликали: „Як же можна віддати славне Запоріжжя ворогові? Поки світ сонця, того не буде! Хай прийде сюди, ми його провчимо!“ Та старі січові діди похитали головами, — вони знали, що Січ не видержить ворожих гармат, що дарма проливати кров. Запоріжці мусіли вислати послів до Текелія та просити пощади. Та Текелій не знав милосердя. Його військо ввійшло до Січі,

Останнього кошового Кальнишевського вивозять із України на Соловки

арештувало старшину й почало руйнувати укріплення й будівлі. Знищили все, навіть із церкви забрали до рогі ікони й срібні царські ворота. Кошового Кальнишевського заслали аж на Соловки у монастир над Білим Морем. Там замурували його в темниці і тільки малою щілиною подавали йому їду. Так мучився бідолашний 12 літ. З часом облегли його кару, хоч говорити не вільно йому було з ніким. Так і вмер у московській неволі цей останній запорізький кошовий

в 1803 р. у 112 році життя. Народ тоді співав: „Катерино, суча дочко, що ти учинила, — степ широкий, край веселий та й занастила!”

Козаки, що тоді не були в Січі, розбрилися на всі сторони. Частина їх перенеслася в Туреччину й оснувала нову Січ при гирлі Дунаю. Трохи тих нащадків запорізького війська є там і до нині у т. зв. Добруджі. Інші заїхали Дунаєм ще даліше й поселилися в Угорщині над долішньою Тисою. Згодом частина козаків вернулася знову в Україну діставши дозвіл утворити Чорноморське Військо. Кубанські козаки це останки давнього Запорізького Війська. „Пропало славне Запоріжжя, та не пропала слава!”

Чорноморський козак

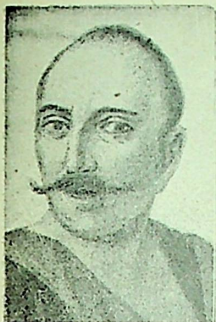
Таке діялося на лівому боці Дніпра під царатом.

У Правобережній Україні під Польщею по Дорошенкові були ще деякі гетьмани, але вони не мали ніякої сили. Польща також нищила козацьчину. Та народ не забував козацького ладу і все наново повставав, щоб боротися за волю. За часів Мазепи славним ватажком був на Правобережжю Семен Палій, хвастівський полковник; його заслав цар на Сибір. Опісля

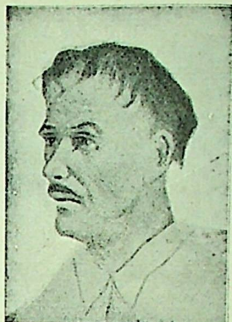
самі козаки й селяни лучилися у ватаги, вибирали собі отаманів і сотників та воювали з польськими магнатами. Найславніші ватажки гайдамаків були Максим Залізняка і Іван Гонту. В 1768 р. вони підняли велике повстання проти Польщі, причому вчинили в Умані велику різню. Це повстання названо коліївщиною. Та проти гайдамаків пішли спільно польські й царські війська й розбили їх. Гонту серед великих мук покарали смертю, Залізняка заслали на Сибір.

Так нещасно покінчилися останні змагання за волю, — так і залишилася роздерта на двоє Україна — Правобережжя під Польщею, Лівобережжя під Московою.

Гірко довелось жити українцям по втраті самостій-

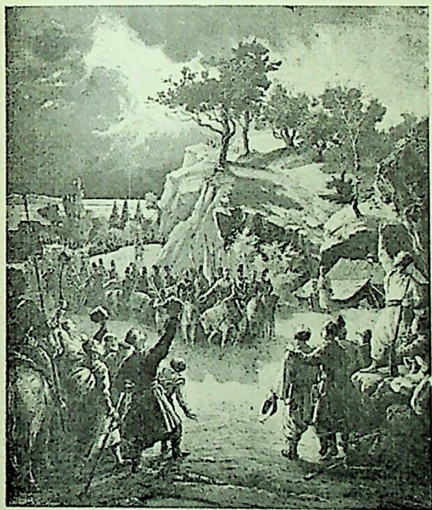

Уманський сотник
Іван Гонта

Запорожець
Максим Залізняк

ности. З усіх сторін злазилися в українські землі чужинці, захоплюючи все в свої руки. Вони з погордою ставилися до всього, що українське, ломили давні права

Гайдамацькі загони — месники народніх кривд

і звичаї. З тугою згадували українці недавні часи, коли то правив свій гетьман, були свої уряди, своє військо. Із сльозами в очах згадували минуле, каялися, що не вміли шанувати своєї влади, стерігти своєї держави, що дали чужинцям запанувати над собою.

Опісля треба було ще довгої боротьби, великої праці, та зусиль, щоб бодай на хвилину заблиснуло золоте сонце щастя й волі.

V. ВІД ЗНИЩЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ДО СКАСУ- ВАННЯ ПАНЩИНИ.

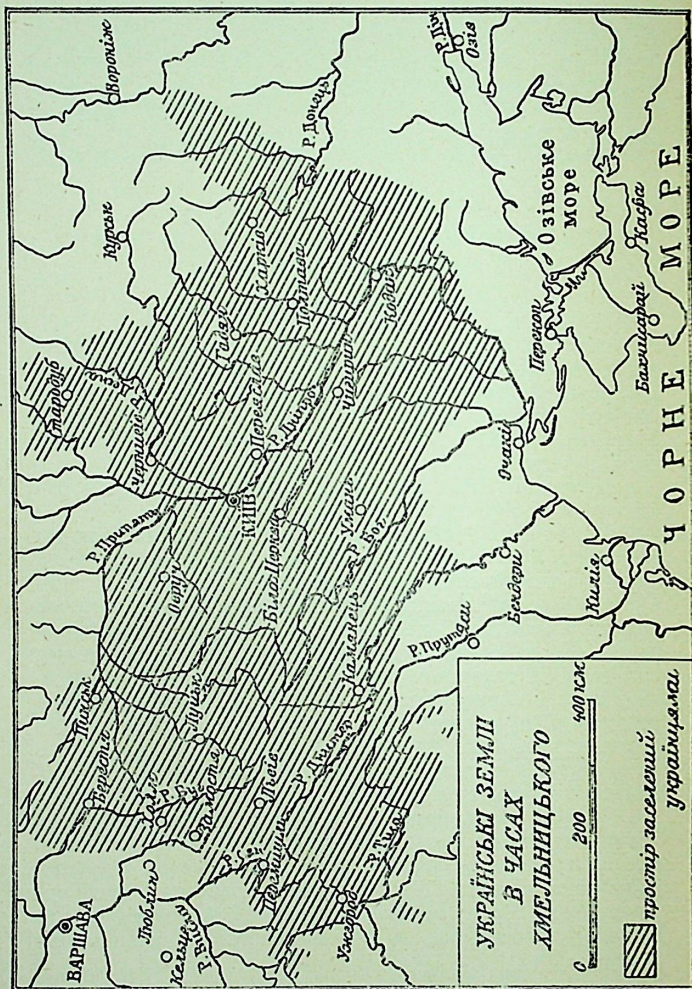
32. Заселювання українських степів.

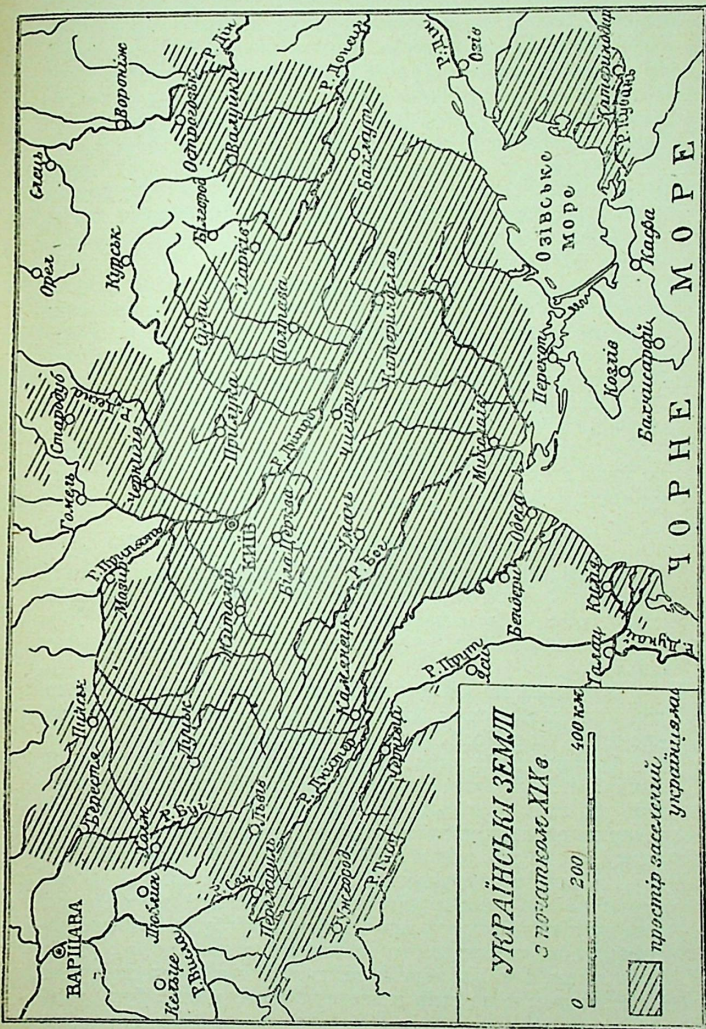
В часі, коли кінчалася козацька доба, і Гетьманська Україна втратила свою політичну самостійність, в історії України склалася подія, яка має величезне значіння. Це була велика українська колонізація, що зачалася в другій половині XVIII ст. й тяглася яких 100 років, поза половину XIX ст.

Причини цієї колонізації були: географні, суспільні й політичні.

На південь і південний схід від України лежали простори майже зовсім не замешкані, на яких жила тільки в невеликій кількості мандрівна татарська людність, і було Запоріжжя з Січчю, навколо якої розсілося теж трохи людей. Є це відомі в нашій історії чорноморсько-озівські степи. Відколи під ударами українських сил ослабла татарська орда, відтоді почала повставати можливість переселятися в ці степи й використовувати їх незвичайну родючість для хліборобства. Це була одна причина колонізації.

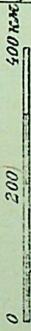
А другою причиною були суспільні обставини в Україні. В другій половині XVIII століття в Правобережній Україні, яка належала до Польщі, панщина ставала з кожним днем тяжча, а вже найтяжча стала вона тоді, як, після упадку польської й української держави, Україна з кінцем XVIII століття дісталася під панування Росії. Через те селяни почали втікати від панів-дідичів у степи й там без перешкоди розводили собі хліборобство.

УТЕРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Українські землі XIX в.

простір заселений українцями

Третьою причиною було те, що російський уряд поставив собі за мету сколонізувати великі степові простори, щоб із цих земель мати користь. Він не тільки не робив перепон еміграції, що йшла з України, але ще й сам помагав, роздавав землю російським великим панам і поселяв тут різних чужинців: москалів, сербів, болгарів, греків та німців. Прийшли сюди й жида.

Наслідком цього степи України почали дуже швидко залюднюватися, і з кінцем XVIII століття ціла вона була вже залюднена. Степи України стали хліборобською країною, де плодюча земля родила пшеницю — цей великий скарб України.

Наслідком цієї великої колонізації, з якою щодо її швидкості може йти в порівняння тільки американська колонізація, простори українських земель сильно збільшилися. До давньої України прибула тепер Степова Україна. Побіч неї повстала ще окрема Кубанська Україна. Сьогодні всі ці землі називаємо загально Східною Україною.

В порівнянні з простором усіх українських земель за часів Богдана Хмельницького ця Україна була далеко більша.

33. Суспільний лад на українських землях.

Великий зріст України був би виявив зараз таки свою вагу, коли б не спиняли цього інші обставини. До таких обставин належить передовсім суспільний лад, і відношення його до українства на всіх українських землях.

Українці, не зважаючи на свою чисельність, не мали тієї політичної сили, якої треба було, щоб здобути собі значіння чи в Росії, чи в Австро-Угорщині.

Головна сила українства була властиво в селянській масі. Ця маса була щодо чисельности далеко більша, ніж усі інші суспільні верстви разом. Але ця маса, хоч і держалася української мови, не мала свободи розвитку, бо на ній тягаром сіла панщина й кріпацтво.

За панщини селянин був обов'язаний працювати задурно на рилі пана-дідича та ще й давати йому податки. Але найгірш було те, що з панщиною було зв'язане закріпощення селян, цебто селянин був зв'язаний із своїм власником, він був зовсім залежний від свого пана. Без його згоди він не смів покидати свого місця, був „при-

кріплений" до місця свого осідку (звідсіля й назва „кріпак"), не міг давати своїх дітей на науку, а то й не міг без дозволу пана женитися. Одне слово — кріпак був пониженою людиною, без волі, без ніяких прав.

МЫ ФЕРДИНАНДЪ ПЕРВЫЙ. БОЖІЄЮ МЫЛОСТІЮ ЦЕСАРЬ АУСТРІЙСКІЙ, КОРОЛЬ ВЕНГЕРСКІЙ И ЧЕСКИЙ, СЕГО ИМЕНИ ПАТЪИ: КОРОЛЬ ЛОМБАРДСКІЙ И ВЕНЕЦКІЙ, ДАЛАМАЦКІЙ КРОАЦКІЙ, СЛАВОНСКІЙ, ГАЛИЦКІЙ, ВОЛОДОМИРСКІЙ, И ИЛЛІРІЙСКІЙ: АРХИКНАЗЬ АУСТРІЙСКІЙ, КНАЗЬ ЛОФФЕНБЕРГІИ, САЛЦБЕРГА, СТИРІИ, КАРИНТИИ, КРАИНЫ, ВЫШНЕЙ И НИЖНЕЙ ШЛЕЗИИ, ВЕЛИКІЙ КНАЗЬ СЕДМОГРОДСКІЙ, МАРГРАФЪ МОРАВИИ, ОУКНАЖЕННЫЙ ГРАФЪ ГАБСБЕРГСКИЙ И ТИРОЛЬСКІЙ, И ПРОЧ: И ПРОЧ:

Перког. Вѣжкіи родъ панцины или роко-
тызни и дрѣгѣи подданчїи покынности такъ грьн-
товыхъ господарѣвъ (кметѣвъ), якъ и халѣпни-
кѣвъ и колѣорникѣвъ мають перитати съ дна
15. Мая 1848 года.

Патент із 17. квітня 1848 р., що ним цісар Фердинанд I. скасував панщину в Галичині.

Очевидно, панщина й кріпацтво не були на всіх українських землях однакові. В Австрії за цісаря Йосифа II пороблено деякі полекші для кріпаків. У Степовій Україні, в перших початках колонізації, спершу зовсім не було панщини. Але опісля й тут її заведено.

Та й узагалі на українських землях під Росією панщина й кріпацтво стали в ХІХ столітті дуже тяжкі — такі тяжкі вони не були ніколи передтим, хіба що на західних українських землях.

В 1848 році настала важна зміна. В тих українських землях, що були під Австрією, скасовано зовсім панщину. В Галичині сталося це 15. травня 1848 р. А сталося воно у звязку з революцією, яка вибухла в Австрії в березні того самого року. У Галичині австрійський уряд із цією справою поспішився — він хотів таким чином зеднати собі селянські маси, щоб мати в них поміч на випадок польського повстання. Скасування панщини було тоді господарською konieczністю. Щораз ясніше ставало, що платний робітник далеко ліпше працював би на рілі, ніж закріпощений селянин. Це бачили й самі пани-дідичі. Тимто вони й погодилися на скасування

Цар Олександр II. (1855—1881),
що скасував 1861 року кріпацтво
в Україні.

Франц Йосиф I. (1830—1916) став
царем у році скасування пан-
щини в Австрії.

панщини, тимбільше, що за панщину дістали грошеве відшкодування. А щодо визволених селян, то їх становище із скасуванням панщини не так дуже й покращало. Касуючи панщину, уряд залишив за селянами дуже мало землі на власність, позбавив їх права користуватися лісами й пасовищами, тимто селяни в переважній масі позалишалися малоземельними. А проте скасування панщини було для українського народу подією великої історичної ваги. Від того часу українське селянство в Австрії перестало бути пониженою й зовсім

таки вже безправною суспільною верствою. Воно мало тепер політичну свободу, дістало змогу освічуватися і стати суспільною верствою освідмленою з національного й політичного погляду.

А тимчасом у Росії далі ще була панщина й кріпацтво. Та й там щораз голосніші ставали голоси за їх скасування. Речником таких поглядів був, як знаємо, наш великий Шевченко, він різко пятнував панщину й кріпацтво у своїх творах. Усі ці голоси, а то й нарешті переконання, що панщина вже пережилася, що вона не відповідає новому господарському розвиткові, довели до того, що цар Олександр II в 1861 р. скасував панщину й кріпацтво. З тим роком на всіх українських землях селяни стали вільні. Це була дуже важна історична подія, вона багато заважила на дальшому розвитку українського народу.

34. Національне й політичне обличчя України.

Східня Україна. Скасування гетьманату й автономії Гетьманської України 1782 року мало дуже некорисні наслідки для дальшого розвитку національного й політичного життя в цій частині України й рівночасно в цілій Україні.

Українське громадянство не могло погодитися з тим, що воно має бути під царською Росією — самостійницькі політичні змагання були тоді ще дуже живі. Український патріотизм був тоді ще дуже сильний. У 1825 р. історик Микола Маркевич писав у листі до одного російського революціонера таке: „Ми ще не втратили з очей діла великих мужів-українців, і в багатьох серцях іще не поменшала давня сила почувань і любови до Батьківщини. Ви ще знайдете в нас живим духа Полуботка”.

Нічого дивного, що серед таких настроїв українці належали до різних тайних революційних товариств, які повставали тоді в Росії, де говорили про незалежність України від Росії. І справді, в грудні 1825 р. вибухла в Петербурзі революція, що її викликали головно військові кола. Та ця революція не була як слід підготована, тому її скоро здушили. Тоді почався скрізь у Росії і в Україні страшний гнет. Багато людей повіяштовували, багато покарали в'язницею, засланням на

Сибір або на Соловки, багато покарали й смертю. А проте Україна не зовсім заспокоїлася, й поляки рахували на те, що коли вони зірвуться до повстання, то могло б вибухнути й українське повстання.

В Правобережній Україні були інші відносини, ніж у Лівобережній. Тут не залишилося нічого з української державности, її ще в 1767 р. геть-чисто знищили. Тут не було ні козацької аристократії, ні рядового козацтва, — тих верств, що на Лівобережжі зберігали державну традицію.

Але й у Лівобережній Україні починало поволі українське життя підупадати. Почався той занепад від українського дворянства — тих потомків давньої козацької аристократії. Інші не затратили ще звязку із своїм народом, любили його звичаї та пісні, але на цьому кінчалось; з політичного й національного погляду вони не почувалися українцями.

Серед таких обставин дуже важною подією було те, що наші письменники почали писати свої твори чистою українською народньою мовою. Це відразу відмежувало українство від російськості, справа мови стала дуже важним, не тільки національним, але й політичним чинником. Правда, введення української мови в письменство не охоронило українців від політичного москвофільства, бо навіть такі письменники, як батько нового українського письменства Іван Котляревський (1789 р. видав свою славу „перелицьовану Енеїду”), чи Петро Гулак-Артемівський, чи Григорій Квітка-Основ'яненко, чи Амврозій Метлинський не мали повного українського державницького світогляду.

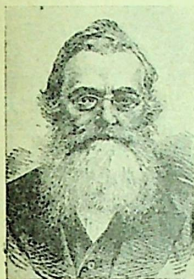

Іван Котляревський.
(1769—1838), батько нового українського письменства.

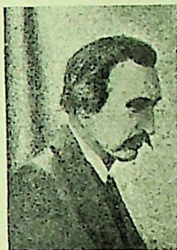
Велику вагу для розвитку національного й політичного життя

українців мали впливи західно - європейські, що прийшли в Україну з початком ХІХ. століття.

Тоді наші діяльні люди, письменники й інші звернулися до нижчих народніх верств. Вони бажали ці верстви пізнати, пізнати їх мову, пісні та звичаї. І тут вони побачили такі цінності (краса мови й пісні), на які давніше ніхто не звертав уваги. Т. зв. лібералізм робив із українця прихильника конституційної монархії, або таки республіканця, вчив його, що таке політична сво-

Микола Костомарів (1817—1885),
український історик.

Панько Куліш (1819—1897),
український письменник і діяч.

бода, а що в Росії всього цього не було, то й українець почав неприхильно, а то й вороже ставитися до необмеженої царської влади.

Різноманітні духові течії ширилися в Україні почавши від початку XIX століття, одна раніш, інші трохи пізніше, але коло 1840 р. витворився вже новий світогляд між українцями. Цей світогляд дуже добре видко у програмі таємного українського товариства — „Кирило-Методіївського Братства”.

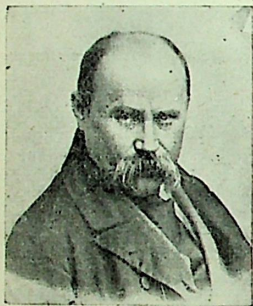
Кирило-Методіївське Братство мало яку сотню членів, найвизначніші із них були: Микола Костомарів, Микола Гулак, Олександр Навроцький, Опанас Маркович, Василь Білозерський, Павло Куліш і Тарас Шевченко. Воно ставило собі плян поділу Росії на кілька держав, і на місці царської — говорило про республіканську владу. Тимто, як тільки російська поліція викрила це товариство в 1847 р., то якстій по-

виарештовувала його найвизначніших членів. Арештовані пішли на заслання.

Покарали й Тараса Шевченка. Його заслали до війська на необмежений час у киргизькі степи й віддали під дуже суворий нагляд. Та ця кара впала на поета не так за його участь у „Братстві”, бо цього йому не доказали, як радше за його революційні твори, звернені проти царської влади, передовсім за його „Сон” і „Кавказ”.

Тарас Шевченко був членом „Братства”, але він пішов іншим шляхом, не тим, який указувала програма „Братства”. Він не рахував на „братерство народів”, а накликавав своїх земляків до боротьби за волю України, за незалежну Україну. Тимто Тарас Шевченко своїм політичним світоглядом багато ближчий до українських самостійників із козацької доби, ніж до

поглядів розміряних братчиків. Він є лучником між самостійницькою політикою козацької доби й між визвольною боротьбою нових часів. Тимто й поява Тараса Шевченка для українського народу — дуже важна історична подія. Його творчість дала українству моральну силу й віру у краще майбутнє.

Тарас Шевченко (1814-1861)

Але по смерті царя Николая I (1855), за Олександра II настали в Росії вільніші часи. Заговорили про скасування кріпацтва. Тарас Шевченко, що так рішуче виступав у своїх творах проти кріпацтва, вернувся із заслання. В Петербурзі українці оснували 1860 р., під проводом П. Куліша, журнал „Основа” й коло нього зібрався гурток найвизначніших діячів. Був між ними й Тарас Шевченко.

Були надії, що українське життя оживиться і в Україні, тимбільше, що 1861 р. царський уряд нарешті скасував кріпацтво в Росії. Це давало змогу освідомлювати широкі народні маси і звязати їх із національним світоглядом. Східна Україна перебула за

кількадесят років від скасування кріпацтва дуже великі, як бачимо, зміни, і це мало вплив і на інші українські землі.

*

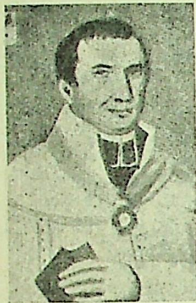
Західна Україна. Розвиток українського національного життя в краях, що дісталися під Австрію, отже у Східній Галичині, на Буковині й на Закарпатті, йшов іншим шляхом, ніж у Східній Україні. Колишня Гетьманська Україна була осередком національного життя, бо в ній якийсь час історична традиція була ще жива, її плекали українські суспільні верстви — а в краях, що були під Австрією, історична традиція сильно притупилася та й не було кому її плекати, бо вищих суспільних верств, отже тих, що тоді могли мати якусь освіту, тут не було. Не можна забувати, що коли на Лівобережжі в другій половині XVIII ст. ще була українська держава, а на Правобережжі була ще сто років передтим, — у Галичині від другої половини XIV століття української держави вже не було, Буковина ще від XIII століття була звязана з Молдавією, а Закарпаття з Угорщиною. Тимто й нічого дивного, що в цих трьох краях національна свідомість була дуже невелика, невиразна, національний розвиток ішов тут дуже поволі.

Найважливіша та найбільша з цих трьох країн була Східня Галичина. Вона прийшла під Австрію 1772 р. після першого поділу Польщі. Австрія — це була держава, яка панувала однаково і над українцями, і над поляками. З цього зродилося нове почуття: почуття вірності до Австрії й віра в її поміч. Між українцями зародився австрійський патріотизм.

До збудження такого патріотизму причинився чимало австрійський уряд, що в перших двох десятках років після прилучення Галичини до Австрії ставився до українців прихильно. Він хотів мати в українцях підпору свого панування в Галичині, бо поляки все ще не могли погодитися з упадком польського панування в Галичині. Тим пояснюється, що австрійський уряд оснував 1784 р. у Львові т. зв. Генеральну Семінарію і призначив її для гр.-кат. богословів. Коли ж того самого року повстав у Львові університет, де викладали по-німецьки й по-латині, то для українців утво-

рено окремий науковий інститут, де виклади мали відбуватися по-українськи.

У Галичині справа національного освідомлення йшла вперед, та історична картина того розвитку тут дуже цікава. Почалося від того, що 1816 р. завдяки крило-

Іван Могильницький (1777—1831), заснував перше освітнє товариство в Галичині.

шанинові Іванові Могильницькому й перемиському єпископові Михайлові Левицькому повстало в Перемишлі перше освітнє товариство, а членами його могли бути священники. Мета товариства була видавати книжки та ширити освіту мовою, яка була б зближена до народньої. Це товариство не існувало довго, але зацікавлення освітніми справами та наукою жило далі. Доказом цього є те, що в перших трьох десятиках XIX століття написано аж три граматики української мови (першу з них написав 1823 року згаданий Іван Могильницький). Але найважливіше було те, що починав промощувати собі шлях погляд, що галицькі українці не є якимсь окремим народом, тільки частиною великого українського народу, що живе у Східній Україні.

Це вже був правильний шлях, який мав провадити до відродження українського народу в Галичині. Треба було українцям подумати про себе та піти своїм власним національним шляхом. І таким шляхом пішла тоді так звана „Руська Трійця”, до якої належав Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич — усі вихованці гр.-кат. семінарії. Вони підносили, що українці повинні дбати про свій нарід, повинні полюбити його та його мову. Вислідом змагань „Руської Трійці” була поява збірника, написаного чистою українською мовою, під назвою „Русалка Дністрова”. Ви-

Маркіян Шашкевич (1811—1843).

йшла вона в Буді на Угорщині 1837. року, бо в Галичині цензура не хотіла її пропустити до друку.

Поява „Русалки Дністрової” в Галичині має подібне значіння, як поява „Енеїди” Котляревського у Східній Україні, бо вона наглядно показала, що чистою народною українською мовою можна писати й друкувати, що ця мова зовсім до цього здатна.

Як із цього бачимо, національна справа йшла в Галичині дуже тяжко. Тимто можна зрозуміти, що деякі люди попадали в зневіру. Але тимчасом настали події, які виявили великий вплив на дальший розвиток українства в Галичині. Настав 1848 рік. У західній і в середній Європі заворушилося, вибухла революція. Ці революційні рухи мали за мету вибороти політичну свободу й народам дати право взяти участь в управі державою. З цією метою українські патріоти зібралися 19. квітня 1848 р. в будинках при церкві св. Юрія у Львові і тут, під проводом тодішнього перемиського владики Григорія Яхимовича, рішили оснувати окрему українську політичну організацію, під назвою „Головна Українська Рада”, та вислали письмо до цісаря. В цьому письмі висказали такі бажання: 1. завести навчання в народніх школах українською мовою, 2. українські виклади у вищих школах, 3. закони й розпорядки оголошувати й українською мовою, 4. піднести освіту українського духовенства, 5. зрівняти гр.-кат. духовенство

РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ.

Рuthenische Volks-Lieder.

У БУДИМЬ

Письмом Корол. Всеучиницця Пейсаческого.

1 8 3 7.

Окладинка „Русалки Дністрової”, першої друкованої збірки, написаної живою українською мовою.

Єп. Григорій Якимович (1792—1863) проводив на першому засіданні Гол. Української Ради

з латинським і вірменським, 6. допустити українців до всіх публичних урядів. А 2. травня 1848 р. зібралась „Головна Українська Рада” й ухвалила таку заяву:

„Ми, галицькі українці, належали до великого українського народу, що одною говорить мовою, і 15 мільйонів начислює, з них півтретя мільйона землю галицьку заселює. Наш народ був колись самостійний, рівнявся у славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну (письменицьку) мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одне слово: був у добробуті, заможний і сильний. Через непривітні умови й політичні нещастя, наш великий народ поволі розпався, утратив свою самостійність, своїх князів і прийшов під чужу владу”.

Засідання (зїзд) Головної Української Ради.

„Такі нещастя склонили згодом багато можних панів відступити від українського обряду батьків своїх, з ними виректися української мови й відцуратися свого народу; але ж ця зміна обряду національності перемі-

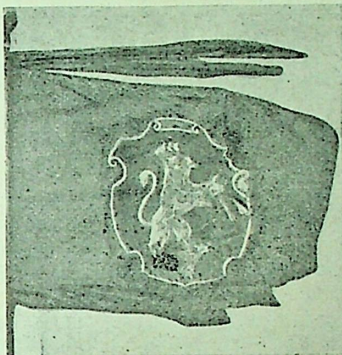
нити не могла, і українська кров не перестала плисти в їх жилах. Та тепер, коли для всіх заблисло сонце волі, пробудився й наш український лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте, браття, але не до звади й незгоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо народом!"

Ця „Відозва до українського народу” була надрукована в 1 ч. першого українського часопису „Зоря Галицька”, тижневика, що почав виходити у Львові (15 травня 1848 р. за редакцією Антона Павенцького).

Ця відозва визначає в розвитку української нації в Галичині великий поступ у порівнянні з тим, що було в першому десятилітті XIX ст. Видко було, що національний світогляд невеличкого Шашкевичевого гуртка вже сильно поширився, і важне було те, що цей світогляд висказаний був тепер ясно й рішуче, щоб його почув увесь український нарід у Галичині.

Дуже відрадне було те, що селянство стало побоці своїх провідників. Щолиш недавно визволене цісарською постановою від панщини, воно дорожило цією свободою, почувалося до вдячності цісарській владі, тимто й до польських революційних змагань поставилося неприхильно. Воно не хотіло відриватися від Австрії і йти під Польщу, що її хотіли відбудувати поляки, бо воно не мало певности, чи не принесе вона з собою знову панщини. Між українським народом витворилася солідарність, однозгідність, що спиралася на почуття спільних інтересів.

„Головна Українська Рада” далі вела свою роботу. Вона подбала про те, що 1848 р. повстали скрізь у Східній Галичині українські гвардії, цебто військові відділи, зложені з українців. Таким чином повсталася українська

Прапор української національної гвардії в Бережанах (1848—1849).

Прапор української національної гвардії в Яворові (1848—1849).

військова сила, яка мала тим більшу вагу, що на заклик австрійського уряду створилося й ополчення, зложене з українських селян. Тоді можна було мати різні надії. Українці оживилися незвичайно. В 1848 р. відбувся зїзд українських учених, почав виходити згаданий уже політичний часопис „Зоря Галицька”, зорганізовано наукове товариство „Галицько-У-

країнська Матиця”. Але цілий цей український рух із 1848 р. не довго вдержався. Вже в найближчих роках він почав занепадати. На те склалися різні причини.

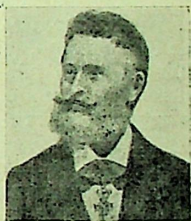

Українська національна гвардія на пограниччі Галичини й Мадярщини.

В Австрії знову скасовано конституцію, що її проголошено в 1848 році. Всі революційні рухи здушено, позникали тоді й наші українські гвардії. Та й сама „Головна Українська Рада” в 1851 р. розвязалася, бо дальшого її існування уряд собі не бажав.

Наслідком цього всього настав у Галичині знову занепад національного життя. А проте воно зовсім уже таки не завмерло. Українське громадянство цікавилось обрядовими справами в Церкві, бо вважало гр.-католический обряд за дуже добре заборолу українства. А коли тодішній галицький намісник гр. Голуховський виступив 1859 р. з думкою ввести до українських шкіл латинську азбуку, то проти цього виступили однозгідно всі українці, й думка ця впала. Але найважливіше було те, що між молоддю з 1860 роком почався знову живіший рух, який оживив національне життя.

Зовсім інакше було з українською справою на Закарпатті. Тут національний рух обмежився тільки до невеликих гуртків і більшого значіння не мав. Та найгірше було те, що тут навіть раніш ніж у Галичині з тих самих причин, через зневіру розвинулося москвофільство. А все ж у 1849 році тамошні українські провідники заявили за прилучення Закарпаття до Галичини й не далися втягнути до спілки з мадярами. За те, що вони тримали з австрійським урядом проти мадярів, із чотирьох комітетів, заселених українцями, австрійський уряд створив щось наче самоврядну країну й на її чолі поставив т. зв. надзупаном Адольфа Добрянського. Але незабаром австрійський уряд погодився з мадярами, Закарпаття дісталось Угорщині, автономію скасовано, й національний рух занепав тут зовсім.

Адольф Добрянський
(1817—1901), надзупан
Закарпаття.

На Буковині, що 1755 року дісталася до Австрії й 1789—1849 р. була злучена з Галичиною, не видно було ще тоді ніякого розбудження життя; воно оживилося тут щойно після 1860 року.

35. Роля Церкви.

Як у попередніх добах, так і в цій, Церква мала дуже великий вплив на життя українського громадянства. Мала той вплив і уніятська Церква й православна. На західніх українських землях перевагу мала уніятська й була поширена також на Волині й на Правобережжі. В Лівобережній і Степовій Україні була православна Церква. Таким чином у краях, що дісталися під Австрію, гр.-кат. Церква мала повну перевагу над православною, бо православна мала тільки на Буковині своїх визнаців. З відновою митрополії у Львові 1808 р. гр.-кат. Церква в Галичині й на Закарпатті відіграла незвичайну важну ролю в національно-політичному розвитку українського народу. Вона стала захистом для українського народу в Австрії, бо тільки з церковних кол ішла тоді оборона української народности. Та й узагалі українське національне відродження вийшло з кол гр.-кат. духовенства — згадати б хоч би т. зв. „Руську Трійцю”. Так само весь виступ українства в 1848 році був справою духовенства, бо ж світської інтелігенції аж до останньої чвертини XIX століття було дуже мало. Велику вагу в національному житті мали деякі владики, як от митрополит Михайло Левицький, або перемиські владики: Іван Снігурський та Григорій Яхимович (опісля митрополит). Нижче духовенство, давніше дуже мало освічене, від оснування Генеральної Семінарії у Львові (1785 р.), стало освіченим станом між українською суспільністю та грало першорядну ролю в національному житті.

Подібну ролю могло відограти духовенство й на Закарпатті, але воно занадто підпало під москвофільський вплив і відчужилося від народу.

Цілком інакшу долю мала гр.-кат. Церква на українських землях, що найшлися під царською Росією. Там російський уряд уже за Катерини II поставився до гр.-кат. Церкви вороже. Тоді покасовано всі гр.-кат. єпископства, з винятком полоцького. За Павла I два єпископства відновлено: в Луцьку й Бересті так, що їх разом було три. В 1839 р., за царя Ніколая I, покасовано всі українські єпископства так, що залишилося ще тільки єпископство в Холмі. Тоді покасовано й усі уніятські монастирі ОО. Василян разом із їх школами.

А з православною Церквою на українських землях під Москвою справа змінилася. Вона не могла вже грати такої корисної ролі в українському національному житті, як у давніших часах. Православну Церкву на українських землях звязано з російською, тимто й вона не пішла шляхом відродження українського народу. На владичих престолах засідали люди вороже наставлені до українства. За ними йшло нижче духовенство, дуже мало освічене. Через те про участь духовенства в українському національному житті не могло бути й мови.

На Буковині православно Церкву використовували для своїх політичних цілей румуни. Після прилучення Буковини до Австрії, утворено в Чернівцях окремий єпископат (1783), а далі й окрему митрополію в Чернівцях (1873) — але ж румуни все старалися не допускати українців до впливів у Церкві, проголошуючи, що хто православний — то румун, а українці, це тільки зайшли на Буковину уніяти з Галичини. Серед браку національної свідомости серед тодішніх буковинських українців, православна Церква на Буковині спричинялася до румунщення українського населення, головно — інтелігенції.

36. Шкільництво.

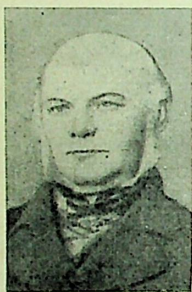
З початком нової доби історії України шкільна справа на українських землях стояла слабо. А це був такий час, що держави почали цікавитися школами. В тому часі виробився погляд, що як державна влада хотіла мати міцні основи, то вона повинна мати відповідний нагляд над школами, дбати про те, щоб молоде покоління виховувалось у школах у такому напрямі, якого державній владі треба. Тимто й австрійський уряд поцікавився шкільною справою в Галичині й на Буковині зараз після того, як ці краї прилучено до Австрії; пізніше зробив те саме й московський уряд у своїх краях.

Австрійський уряд зайнявся насамперед народнім шкільництвом, бо в Галичині народніх шкіл було дуже мало. А щодо мови, то в 1818 році справу упорядковано так, що в українських громадах мали вчити українською мовою, а в громадах із польським або мішаним населенням — по-польськи. У практиці справа виглядала так, що після різних змін та перемін, у Східній Галичині

й на Лемківщині сільські школи були переважно українські, міські ж були польські. Такий правний стан залишився до світової війни, але число сільських шкіл у Східній Галичині за цей увесь час значно збільшилося.

Щодо середнього шкільництва в Галичині, то з кінцем XVIII століття воно було переважно в руках латинських монастирів, хоч були й василіянські школи. Та коли створено державні гімназії, то навчання в них відбувалося німецькою мовою, з тим, що у Східній Галичині наука української мови була спершу обов'язкова для всіх учнів. Українських гімназій не створили навіть тоді, коли по 1848 році повстали польські гімназії. Австрійський уряд виправдував себе тим, що українська письменницька мова ще не вироблена, та що нема вчителів, які могли б учити цією мовою.

Не можна заперечити, що вина була й наша. Бо коли одні в нас пішли за Маркіяном Шашкевичем і писали чистою народньою мовою, то інші довго держалися т. зв. книжної мови — мішанини слів церковно-словянських, українських та польських.

Яків Головацький (1814—1888), товариш Маркіяна Шашкевича. Професор університету.

Ми знаємо, як ця справа виглядала на викладах українських професорів, що мали викладати для грекат. богословів „рідною мовою” на університеті у Львові. Той університет опісля скасували, але коли його відновили 1817 р., то до викладів допустили вже тільки латинську й німецьку мови. Штучної мови професорів українців слухачі просто не розуміли. Але в 1848 р. українці досягнули те, що на львівському університеті створено катедру української мови й письменства, і професором цього предмету став згаданий уже Яків Головацький.

Щодо Буковини й Закарпаття, то там повстало трохи народніх шкіл із українською мовою навчання, але про вищі школи не було тоді й мови.

На українських землях, що дісталися під царську Росію, шкільна справа теж стояла погано. На Лівобережжі шкільництво було до 1831 р. польське. Щолиш

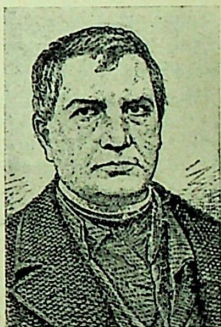
після польського повстання в 1830-31 рр. польські школи в Правобережній Україні покасовано, але українство на цьому нічого не скористало: на місце польських шкіл заведено російські.

Давня „Могилянська Академія” в Києві проіснувала ще до 1811 року, а коли її в 1819 р. знову відновлено, то з неї зроблено тільки вищу духовну школу. Зате в Україні повстали університети, спершу в Харкові (1805), потім у Києві (1834), звичайно — з російською викладавою мовою.

37. Письменство.

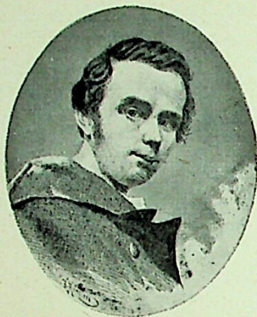
Нова доба історії України визначається тим, що в цій добі відбулося відродження українського письменства, яке з кінцем козацької доби підупало. А найважливіше було те, що письменні твори почали тепер писати чистою українською мовою. Сталося це насамперед у Східній Україні. Тут найважливіший із письменників був Іван Котляревський, що його „Енеїда” появилася в 1798 році; та він написав ще й інші твори, між ними славу „Наталку Полтавку”. За ним пішов Петро Гулак-Артемівський, що написав гарну сатиру „Пан та собака”, а далі Євген Гребінка зі своїми байками-приказками, Григорій Квітка-Основьяненко зі своїми оповіданнями й повістями з селянського життя та Амврозій Метлинський, що в своїх віршах оспівував минуле України.

В Галичині відродження письменства почалося з 1837 р., як появилася „Русалка Дністрова”, з поезіями Маркіяна Шашкевича та ін., написаними чистою українською народньою мовою. Побіч нього виступили в Галичині інші поети, як нпр., Микола Устиянович і передусім Антін Могилянський, що як посол вславився був гарними промовама в австрійському парламенті. Але найважливішою появою в письменстві був Тарас Шевченко. У своїх мистець-

Антін Могилянський (1811—1873), письменник, посол до австрійського парламенту, де вславився гарними промовама.

ких поетичних творах він узяв під увагу різні сторінки національного й народнього життя. Сам із кріпацької родини, Тарас Шевченко став речником усіх поневоле-них. Побіч суспільної неволі, Шевченко бачив і полі-

Тарас Шевченко в молодому віці.

тичну неволю в Україні і протестував проти одної і другої. Він виразно співає, що Україна за козацької доби, коли в ній панували гетьмани, була вільна, та що вона знову стане вільна, коли земляки пірвуть кайдани неволі. Шевченко перший із українських письменників нової доби поставив перед очі своїм землякам шлях боротьби за волю України.

Із інших письменників Східньої України в часах Шевченка й після нього назвемо історика Миколу Костомарова, Панька Куліша, що розвинув свою письменницьку діяльність у дуже багатьох ділянках і Якова Щоголева. Шевченко мав такий вплив на сучасних письменників, що вони його, самі того не знаючи, просто переспівували. В ділянці збирання й оцінки народніх пісень найбільше значіння здобув собі Михайло Максимович.

Усна словесність, яка дуже гарно розвивалася в козацькій добі, в цій добі не мала вже ані такого розмаху, ані такої глибини. Не було таких великих історичних подій, що потрясли б народньою масою й викликали в ній конечність творити пісні. А все ж і тепер повстало багато пісень: про панщину, рекрутщину й нарешті про розбійницьких ватажків: Довбуша, Кармелюка й ін.

38. Мистецтво.

Слабше від письменства розвивалося мистецтво в будівництві, різьбі та в малярстві. Правда, на українських землях під Австрією повстали тоді гарні дерев'яні церкви в українському стилі, та в Східній Україні цей стиль підупав, бо церковна влада вимагала, щоб церкви будували на московський лад.

З кінцем XVIII століття і в першій половині XIX

було кількох добрих різьбарів-українців, але вони працювали в Московщині. Подібно було і з малярями. Найбільший маляр із тих часів — це Тарас Шевченко.

Розвинулася й українська музика. У другій половині XVIII століття найбільшими композиторами на полі церковної музики були: Дмитро Бортнянський, Артим Ведель і Максим Березовський; у Галичині виступили в половині XIX століття: Михайло Вербицький та Іван Лаврівський; на Буковині, трохи пізніше — Сидір Воробкевич.

39. Україна в міжнародній політиці.

Від часу упадку української держави козацької доби Україна перестала бути самостійним чинником в європейській політиці.

Австрія брала деколи в рахубу українців, але тільки — галицьких. Було це зараз після прилучення Галичини до Австрії й опісля в рр. 1848—1849, обидва рази тому, бо Австрія з допомогою українців хотіла знесилювати можливі польські повстання в Галичині. Але так узагалі вона рахувалася передусім із поляками і, поробивши їм уступки коштом українців, приєднувала їх для себе.

Царська Росія ввесь час ставилася до українства вороже, переводила безоглядно московщення України, спершу на Лівобережжі, а опісля й на Правобережжі.

VI. ВІД СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ ДО СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

40. Населення й господарство України.

За XIX й XX століття населення Європи дуже збільшилося — із 175 мільйонів у 1800 р. воно вросло до 1900 р. на 383 мільйони. Причиною цього зросту був на заході Європи незвичайний розвиток промисловости й торгівлі, а в східній Європі — здоровя народів та й можливість виживати з хліборобства. У східній Європі населення зросло навіть більше, ніж у західній, а з усіх східніх країв найбільше зросло — населення України: за століття людність цілої Європи зросла більше ніж удвоє, а України втрьох. Коло 1800 року населення України можна було рахувати на 12—13 мільйонів, цебто $\frac{1}{13}$ частину населення Європи, та в 1900 році його нарахували на 35 мільйонів, воно творило $\frac{1}{11}$ частину населення цілої Європи. Цей зріст людности України має своє значіння, бо великі простори, чи великі числа все грають велику роль у всесвітній історії.

Населення українських земель жило в новій добі України так само, як у княжій і козацькій, головню по селах, відсоток міського населення був невеликий. Правда, в цій добі до 1917 р. він збільшився, та все ж на землях, що були під царською Росією, на Буковині й на Закарпатті цей відсоток не переходив 20⁰/₀; лише в Галичині дійшов він у 1910 році до 22⁰/₀. Ще менший відсоток міського населення виказували самі українці, залишаючи міста жидам, полякам і москалям.

Господарство України опиралося головню на хліборобстві. Населення займалося обробом рілі та звязаною з ним годівлею всякого рода худоби. Через ско-

лонізування чорноморських і озівських степів прибуло багато урожайної землі, тимто й продукція збіжжя в Східній Україні сильно збільшилася, і Східна Україна стала на велику міру постачальницею збіжжя, особливо пшениці для Європи й для осередної Росії.

З інших ростинних продуктів велике значіння здобула собі управа цукрових буряків — цукор вивозили багато до Росії й до інших країв. Вивозили звідтіля теж багато льону й конопель.

Всі українські землі були багаті на різного роду худобу, тимто й вивозили звідтіля багато живого товару і шкури.

В цій добі дуже важна настала новина: відкрито багаті поклади вугілля й заліза в Східній Україні. Через те вона й мала всякі дані до того, щоб тут розвинулася велика промисловість. Та до цього не допустила політика російського уряду, що давав кредити на оснoвування фабрик у російських землях, а не в українських. Через те українська сировина мандрувала до російських фабрик, звідкіля приходила в Україну вже як фабричні вироби, за які треба було дорого платити. Таким робом видушувано гроші від населення України і коштом України царська Росія багатіла.

В українських краях, що були під Австрією, теж не було промисловости, за винятком нафтової, що розвинулася в Галичині. Ці краї не мали ні вугілля, ні заліза, цих основних предметів для промисловости, і їм було б тяжко видержати суперництво з промисловими країнами Австрії (Чехія, Долішня Австрія й т. д.

41. Суспільний лад.

Західна Україна. Не зважаючи на те, що в Галичині, на Буковині й на Закарпатті панщину скасовано ще 1848 р. селянська маса й надалі була в тяжкому господарському становищі. Що далі, то більше гіршало те становище, бо селянство дуже чисельно зростало, а землі — не прибувало. Правда, між селян трохи розпарцелювали двірської землі, але всього цього було аж надто мало, до того з парцеляції користали й люди з-поза Східної Галичини, вони ще й збільшили кількість населення. Нарешті дійшло до того, що з кінцем

XIX ст. у Східній Галичині між селянськими господарствами тільки 11 % було самовистарчальних, інші ж господарі не могли вижити із свого господарства й мусіли шукати іншого заробітку, звичайно — на панських ланах. Подібно малася справа на Буковині й на Закарпатті.

Прикре для селянства було те, що справу т. зв. сервітутів управили для нього некорисно. За колишне право вживати ліси й пасовища, яке селянам відібрали при скасуванні панщини, селяни дістали таке мале відшкодування, що воно для них не мало значіння. Селянська маса у великій частині дуже збідніла і для неї залишився тільки один порятунок — еміграція, виселення, чи переселення з краю.

І еміграція справді дуже розвинулася в цих краях. Вона йшла насамперед до Зєдинених Держав Північної Америки, опісля до Південної Америки. Деяким порятунком була теж сезонова еміграція на жнива до Німеччини.

Хоч життя селянства не було легке, то проте селяни якихсь більших масових спротивів не виявляли. Тільки в 1902—1903 рр. вибухли великі хліборобські страйки в Галичині, через малу платню за роботу на двірських ланах, і тоді платню підвищили. Були ще страйки в 1906 році.

Селянство було, як ми вже нераз зазначували, найважлишою суспільною верствою, на яку опиралося українство. Далеко меншу вагу мало українське міщанство, як в порівнянні з польським міщанством та з жидами з матеріяльного боку було дуже слабе. Великої земельної власности в українських руках не було, за винятком церковних дібр. Нижче духовенство користувалося парохіяльною землею й розводило середньо-хліборобські господарства. Своє значіння воно завдячувало не так матеріяльним обставинам, серед яких жило, як радше своєму становому.

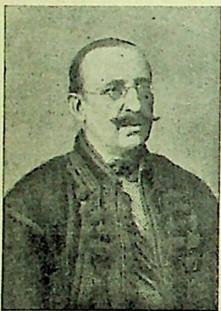
42. Національне й політичне обличчя України.

Старе й молоде покоління в Галичині. Важною історичною подією було те, що в Галичині на початку XIX століття виступило, побіч старшого, молоде покоління з новим національно-політичним світоглядом.

Старше покоління: священники й гурток світських освічених людей, це були тодішні „народні провідники”. Але тодішнє старше покоління само не було якслід освідомлене з національного погляду, само не знало, яким шляхом йому йти.

Тимчасом у Галичині подув свіжий вітер із-над Дніпра.

Тодішня Східна Україна мала ту перевагу над Галичиною, що там справа мови у свідомих українців була вже давно вирішена на користь чистої народньої мови, що там розвинулося гарно письменство в цій мові, і найважніше, що там появилися Тарасові твори. Тепер твори Шевченка та й інших письменників дісталися до Галичини й тут зробили непереможне вражіння, особливо на молодь. Під впливом цих творів витворився в молоді національний світогляд, зовсім відмінний від світогляду старшого покоління. Замість старих шляхів, молодь хотіла поступу, чогось нового, живого. Вона

Осип Юрій Федькович (1834—1887) причинився своїми творами до розбудження Буковини.

перейнялася демократичними думками й майбутність України добачала в селянській масі. Вона бачила, що українці не мають ні панів-магнатів, ні багатого міщанства, тимто її Україна мала бути „без холопа і без пана”, Україна, в якій до голосу прийшла б селянська маса. Ці молоді люди вчитувалися в історію України й захоплювалися козаччиною. На знак цього вбиралися по-козацьки, а з прихильності до селянства, носили вишивані сорочки. Це були назверхні ознаки їх світогляду. В такому настрою ці молоді люди взялися організувати із середньошкільників та з університетських студентів гуртки, т. зв. „Громади”, по всіх майже містах Східної Галичини.

Рівночасно вони почали видавати літературні й політичні часописи чистою українською мовою, та ще правописом, якого вживали українці над Дніпром. Тоді появилися „Вечерниці”, „Мета”, „Нива”, „Русалка”. До цих часописів почали дописувати східно-українські

письменники, почалося літературне єднання із Східною Україною. З недалекої Буковини відізвася новий великий талант О. Ю. Федькович, що теж містив свої твори у цих часописах і захоплював ними молоде покоління.

Це був гарний порив молоді, але він не мав тривалих успіхів. Молодь схиялася душею до народної

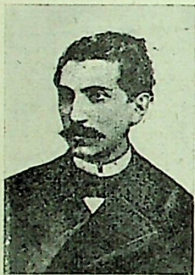

Будинок „Просвіти” у Львові.

маси, але не знала, як до неї підійти. У своєму світогляді вона не зачіпала суспільно-економічного становища селянства і взагалі його собі не освідомлювала. Через те не зуміла зєднати собі селянства, її часописи не найшли між ним читачів, старше покоління, неприхильне до починів молодих, не дало їм підпори, тимто

й ці часописи перестали виходити, не знайшовши читачів. Таким чином перевага залишилася далі за старшим поколінням.

Організаційні справи в Галичині. Провідники й узагалі люди, що їм лежала на серці доля українського народу, бачили, що тільки національне освідомлення та зорганізування української маси у Галичині може дати ту, таку конечно потрібну силу. А до цього треба було взятися тим більше, що у Східній Україні спадали на українство від царського уряду один за одним удари, які всяку національну роботу робили неможливою. Отже галицькі українці взялися творити різні товариства для різних ділянок народнього життя та пресу, яка була б лучником між провідними гуртами й українською масою. Ще в 1867 р. українська студентська молодь оснувала у Відні товариство „Січ”, а в 1868 р., повстало товариство „Просвіта” у Львові, що його перші загальні збори членів відбулися 8. грудня 1868 р.

Волод. Барвінський
(1860-83), редактор.
Перший організатор
українського села.

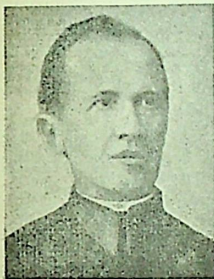
І у Львові почали творитися українські студентські товариства („Дружній Лихвар”, заснований 1871 р., перейменований 1882 р. на „Академічне Братство”), там Юліян Романчук почав видавати 1879 року політично-господарський часопис „Батьківщина” для народу, а під редакцією Володимира Барвінського, першого організатора українського села, почав виходити від 1. січня 1880 р. політичний часопис „Діло”.

Із освітніх товариств найбільше значіння мала „Просвіта”, що своєю діяльністю обіймала найширші кола. Вона була осередком усього організаційного життя громади народців. Із людей, що розбудовували „Просвіту” в перших часах її існування, згадаємо основника її й першого голову Анатолія Вахнянина, пізнішого політичного діяча Володислава Федоровича й довголітнього голову Омеляна Огоновського, професора української мови й письменства (після Я. Головацького) на львівському університеті.

Але національне життя вимагало творити ще й інші товариства. Для розваги й плекання товариського життя основано заходом Івана Лаврівського ще 1861 р. „Українську Бесіду”, що від 1864 року мала під своєю опікою український театр. Такі самі товариства повстали скрізь по більших містах Галичини й гуртували інтелігенцію. Таке саме завдання виповняло для ремісників товариство „Зоря” (1884 р., перед нею „Побратим”, 1872 р.), для міщан — Міщанські Братства. Для справ письменства й науки основано у Львові „Наукове Товариство ім. Т. Шевченка” (1873 р.), для шкільних справ — „Українське Педагогічне Товариство” (1881 р.), для приміщення убогих уч-

Анатоль Вахнянин (1841—1908), основник і перший голова Т-ва „Просвіти”.

Омелян Огоновський (1833—1894), професор університету і голова Т-ва „Просвіти”.

Володислав Федорович (1845—1917), добродій і голова Т-ва „Просвіти”.

нів т. зв. „Бурси”, для плекання музики „Боян” (перший у Львові, 1891 р.), жіноцтво почало основувати свої жіночі товариства (перше 1883 р.).

Побіч них розвивалося добре товариство „Народня Торговля” (1883 р.), яка була початком організа-

Іван Боберський (*1870), організатор сокільського й спортивного руху в Галичині.

ції української торгівлі, а далі „Сільський Господар” (1898 р.) й руханкові організації „Соколи” (Перший „Сокіл” у Львові 1894 р.) та „Січі” (від 1900 р.), хоч організації ці встигли розвинутися вже в ХХ ст. заходами Івана Боберського („Соколи”) та Кирила Трильовського („Січі”), як на це вказували численні їх здвиги та зїзди. До того прийшли ще економічні українські установи: „Дністер” (1895 р.), Краєвий Союз Ревізійний (1903 р.), „Маслосоюз” (1907 р.), а далі станові організації, мистецтво дістало „Національний Музей” (1905 р.) — одне слово, з кінцем ХІХ й початком ХХ в. організаційне життя сильно оживилося, організаційний рух охопив майже всі ділянки життя.

Повстання таких товариств мало велике значіння для розвитку національного життя в Галичині, яка стала найбільш освідмленою країною з усіх українських земель. Укладена в організаційні рямці українська народня маса вивчилася карності в національних справах, наші ж громадські діячі набрали практики в народній праці. Та ще дуже важне було те, що між нашими провідними людьми й широкою масою прийшло до тісніших взаємин, бо ж наші діячі гуртувалися в різних товариствах разом із ширшим громадянством.

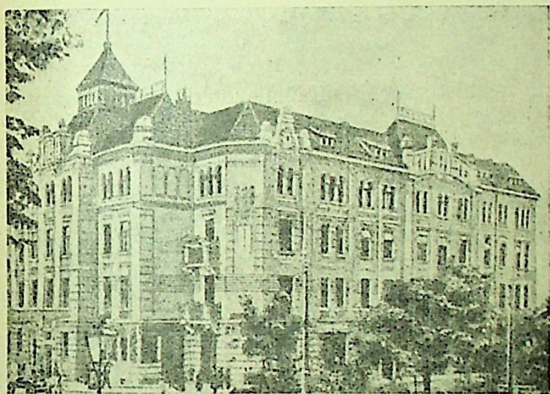
Політичні партії й українська політика. Рівнобіжно з організаванням нашого громадянства в товариства оживлялося й політичне життя. Віче, скликане 1880 року у Львові т. зв. „молодою партією” („народовцями”), було початком такого більшого оживлення. Від того

Кирило Трильовський (*1864), громадський діяч і організатор „Січей”.

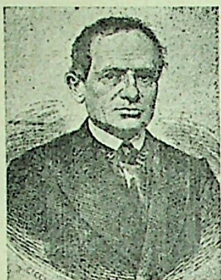
часу такі політичні віча відбувалися ввесь час аж до світової війни. А серед того почали творитися окремі політичні угруповання й нарешті — партії.

Найстаршою та й увесь час найбільшою партією була так звана „народовецька”, або просто „народня” партія. Спершу вона не мала докладно означеної програми. Та в 1899 р. вона поставила виразну політичну програму й тоді назвалася національно демократичною. Головні точки її програми були такі: культурна, господарська, політична самостійність української нації на всіх українських землях, зокрема в Австрії: створення з української частини Галичини й Буковини окремого самоуправного краю; лібералізм у ділянці духовій та матеріальній, особиста власність землі й засобів виробництва, демократизація політичного життя.

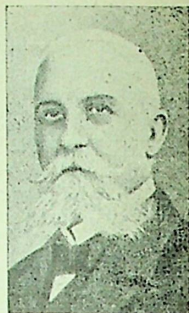

Будинок українського банку „Дністер у Львові”.

Ця партія грала головну ролу в українському політичному житті в Галичині, до неї належала переважна частина селянства, міщанство, духовенство і світська інтелігенція. У практиці ця партія домагалася рівноправності української мови в уряді й школі, розбудови українського шкільництва, рівномірного роз-

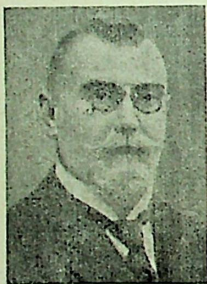

Степан Качала
(1815—1888), провідник
української національно-
демократичної партії в
Галичині.

Юліян Романчук
(1842—1932), один із
творців українського на-
ціонального відроджен-
ня в Галичині.

кладу податків і т. ін. Найвизначнішими провідниками цієї партії були Степан Качала, Юліян Романчук, Євген Олесницький, Кость Левицький та ін.

Кость Левицький
(*1859) довголітній кер-
манч українського полі-
тичного життя в Гали-
чині.

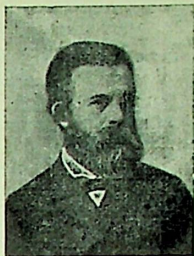
Євген Олесницький
(1860—1917), визначний
організатор галицького
політичного й госпо-
дарського життя.

Другою партією щодо значіння була радикальна партія. Вона повстала в Галичині під впливом творчости Михайла Драгоманова, її програму проголошено в 1890 році. Вона спиралася на соціалістичний світогляд, а в 1896 р. до програми додано точку про конечність політичної самостійности української нації та про створення в Австрії окремого українського автономного краю. У практиці ця партія не дуже гостро ставила своїх соціальних гасел і в дійсності виступала в обороні українського селянства проти великих земельних власників. Через те ця партія згуртувала в собі частину українського селянства. Її провідниками були Іван Франко та Михайло Павлик. Крім цього повстала ще (1900 р.) соціально-демократична партія, що була обмежена на невеликі гурти українського міського робітництва.

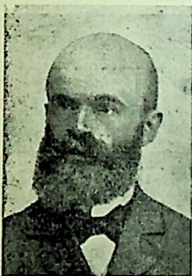
Так само невеликі гурти мала християнсько-суспільна партія, яка повстала з кінцем XIX століття. Програмою дуже зближена до національно-демократичної партії у практиці вона стояла за порозуміння з поляками, сподіваючись від них деяких уступок на користь українства. Провідниками цієї партії були в Галичині давні визначні народовці: Анатоль Вахнянин і Олександр Барвінський.

Про самостійну Україну заговорили в нас уже відважніше з кінцем XIX й на початку XX ст. Не зважаючи на всякі супротивності, українська суспільність Галичини дивилася в майбутнє погідним оком, вона рахувала на те, що Східна Україна, здушена в царсько-російському ярмі, скине із себе тяжкі кайдани, а тоді повстане українська держава.

Із ближчих справ дуже займала українське громадянство універси-

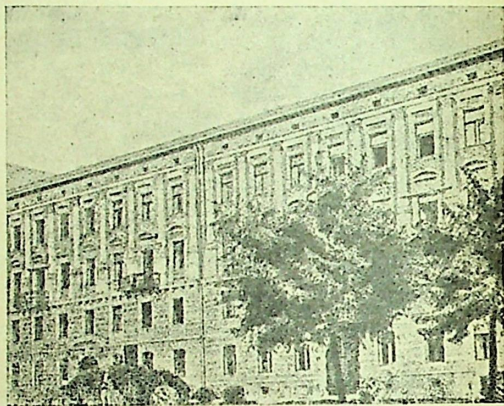

Михайло Драгоманів (1841—1895), визначний історик і публіцист.

Михайло Павлик (1853—1915), громадський діяч і письменник, співробітник Драгоманова.

тетська справа, наше громадянство раз-у-раз домагалось оснування українського університету у Львові. А ціла борня зосереджувалася на університеті Франца І. у Львові: українські студенти відбували в цій справі віча, а в 1907 р. прийшло на університеті навіть до кривавих заворушень. Справою зайнялися наші посли в Державній Раді, а вона перед світовою війною була вже близька здійснення.

Будинки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

До оживлення життя причинилися національні публичні святкування: перенесення мощів Маркіяна Шашкевича до Львова (1893 р.), столітній ювілей відродин українського письменства (1898 р.), ювілейне свято в честь Миколи Лисенка (1903 р.), величавий конгрес „Просвіти” у Львові (1909 р.), на який прибули представники з усіх українських земель, здвиг „Соколів” і „Січей” у Львові (1914 р.).

Оживлення національно-політичного життя, почавши від 1880 року, було тою підставою, на яку могли спиратися наші посли в Державній Раді, чи в Соймі. Хоч їх там було нераз дуже мало, то все ж їм удавалося дещо видобути від уряду й від поляків.

Між іншим засновано три українські державні гімназії, основано катедру української історії, другу катедру української мови на львівському університеті, здобуто українські написи на державних урядах, та й ще дещо. Але добитися рівноправности з іншими народами в державі українцям таки не довелося. Австрійський уряд легковажив собі українців і не думав про те, щоб у цьому напрямі зробити яку зміну. Щойно в останніх роках перед війною, коли перед Австрією стало марево війни з Росією, австрійський уряд почав трохи уважливіше ставитись до українського народу в Галичині.

Була вже надія, що у Львові повстане нарешті український університет, що нова виборча реформа до галицького сойму уможливить вибір більшого числа послів до сойму. Але ні одного, ні другого не вдалося досягнути, бо за якийсь час вибухла світова війна (1914 р.).

*

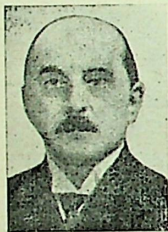
Буковина й Закарпаття. Далеко меншу ролю в розвитку української нації мали змогу відіграти два маленькі краї — Буковина й Закарпаття.

Буковинські українці були в досить тісному звязку з Галичиною, там організаційне життя, національний і політичний розвиток ішли подібними шляхами, що й у Галичині. Українські буковинські послы в Державній Раді йшли звичайно разом із галицькими, а їх краєва політика змагала до того, щоб не допустити до переваги румунів над українцями на Буковині.

Національне відродження на Буковині почалося щойно після 1830 року. Перше тоариство „Руська Бесіда” повстало тут 1896 р. — з такими завданнями, які мала в Галичині „Просвіта”, та ще до того з метою гуртувати українську інтелігенцію, щоб не винародовлювалася. Але спершу тут перевагу мали москвофіли.

Правда, на Буковині жили тоді такі письменники як Осип Ю. Федькович і брати Воробкевичі, але вони не мали тоді ще впливу на буковинське громадянство і працювали в звязку з галичанами. Щойно після 1880 року прийшли до значіння „народовці”, цебто свідомі українці, що 1884 р. взяли у свої руки „Руську Бесіду”, оснували „Народній Дім”, узялися за організацію міщанства та поширили сітку читалень на селах. В усім

цім найбільша заслуга проф. Степана Смаль-Стоцького, що став провідником буковинських українців і аж майже до самої війни мав у своїх руках керму всього культурного, освітнього, господарського й політичного життя. На яких десять років перед вибухом війни політичний провід перебрав Микола Василько. Довгі роки українці Буковини не мали ні в Державній Раді ні в буковинському соймі своїх заступників — до сойму ввійшли щойно в 1890 р., а ще пізніше й до Державної Ради. І тут повстали політичні партії, такі самі, як у Галичині з тим, що москвофіли вже з кінцем XIX ст. утратили тут зовсім своє значіння. Взагалі видко було, що Буковина у своєму національно-культурному розвитку не тільки доганяє Галичину, а то подекуди її й перевищує. Вона добилася повної національної автономії

Микола Василько
(1868—1924), політичний діяч на Буковині.

в краю про українські справи рішали вже самі українці, розвинулося гарно українське шкільництво (Омельян Попович). Останніми роками перед світовою війною було тут багато різних організацій, „Міщанські читальні” (від 1884 р.), „Січі” (від 1903 р.), жіночі товариства, станові й економічні товариства, „Селянська Каса” (1903 р.), „Українська Школа” (від 1887 р.), товариство ім. Сковороди й інші.

Світова війна й тут, так само як і в Галичині, викликала великі зміни. Та буковинські українці, так само як і галицькі, вступали до війни з надією, що повстане самостійна українська держава.

Закарпаття в національно-політичній ділянці не виказувало до світової війни поступу. Цей національний занепад використав мадярський уряд, що повів тут мадяризацію. Державні народні школи мусіли бути мадярські, церковні були мадярсько-українські, але насправді — мадярські. З національного погляду Закарпаття перед війною з усіх українських земель стояло найнижче, йому загрожував повний національний упадок. Щойно світова війна вирядувала український народ у цій малій країні від загину.

* * *

Розвиток українського національно - політичного життя на українських землях під Росією пішов іншим шляхом, ніж в Австрії.

Українство в часі скасування кріпацтва в Росії (1861 р.) було тільки культурницьке, українці говорили тільки про культурні справи, їх мета була ще тільки — плекати свою національність. А тоді здавалося, що культурно-національну працю буде можна вести. В Петербурзі згуртувалася коло журналу „Основа” т. зв. „Громада”, куди належав Тарас Шевченко, Микола костомарів, Панько Куліш, Василь Білозерський та інші. Такі громади повстали й по деяких містах України з метою освічувати український нарід. Для цього створено т. зв. „недільні школи”. Навчання відбувалося в них неділями, вчили старші й молодші українці, з молодших — студенти університету, учнями бували старші й молодші люди, які доповняли собі в тих школах те, що знали з народньої школи. Перша така недільна школа повстала в 1859 р. у Києві, а пізніш по всіх містах України й на московських землях.

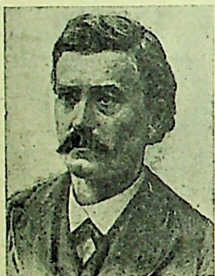
Ціла ця освідомна праця не мала ніякої політики, та, не зважаючи на це, російська влада скоро її припинила. В 1862 році впала петербурзька „Основа”. Того самого року покасовано скрізь у Росії всі ті школи, під впливом різних доносів, що, мовляв, у недільних школах бунтують проти влади. Була це дуже велика шкода для української справи.

Тодішній царський міністр Валуєв заявив 1863 року рішуче, що української мови, чи як він писав, „малоросійської” „не було, немає й бути не може”. Він наказав цензурі не пускати до друку ніяких книжок, писаних українською мовою, за винятком оповідань та повістей.

Був це великий удар для українства, але це ще не був кінець. В 70 рр. скасував київське наукове товариство, що гуртувало всіх українців, які досліджували Україну (товариство звало себе скромно: „Південний Відділ Російського Географічного Товариства”), на членів його пішли нагинки. А в 1876 р. вийшов ганебний указ, який забороняв: 1. привозити з закордону до Росії, отже і в Україну, якінебудь книжки, друковані українською мовою; 2. друкувати українською мовою якінебудь твори; тільки історичні документи та народні

пісні можна було друкувати мовою, якою вони складені, але правопис мав бути такий самий, як у московських книжках; 3. не вільно було давати театральних вистав українською мовою. Цей ганебний і ніде на світі не чуваний царський указ був уже цілковитим ударом для українства. З того часу перервалося зовсім українське письменство в українських землях під Росією аж до революції в Росії 1905 р.

Цей гнет російської влади над українством мав, очевидно, дуже некорисні наслідки для дальшого розвитку українського народу. Ціла освідомна праця над народньою масою перервалася геть чисто, та національна свідомість почала підупадати. Колишні діячі члени Кирило-Методіївського Братства навязували зносини з Галичиною й Буковиною, допомагали українській культурі в Галичині, дописували до галицьких і буковинських часописів. Отож підо впливом цього і в українському громадянстві почала пробуджуватися зацікавленість до політичних справ.

Володимир Антонович (1834—1908), визначний історик і громадський діяч. Професор — київського університету.

Революція в Росії в 1905 р.
Війна Росії з Японією, яка почалася 1904 р., дуже захитала значіння й повагу царської влади. Народи, що були під Росією, побачили, що вони надаремне склали податок крові на цю війну. До того в масах ніхто не знав, пощо Росія викликала війну з Японією, нащо всі ті великі жертви. Почав ширитися погляд, що цю війну вели тільки для великих багатіїв-купців, які мали свої купецькі інтереси на Далекому Сході. Нещасливий вислід цієї війни всі звалювали на царську владу. Настрій

став ворожий до влади, він став революційний.

Дня 9. січня 1905 р. петербурзька юрба під проводом священника Гапона пішла під царську палату. Але її відтіля вигнали, до юрби стріляло військо, було багато ранених та вбитих. Це стало гаслом до заворушень по всій російській державі, почалися вони і в Україні. Тут заворушилися по містах робітники, по селах

таки прийшла — в жовтні 1905 року. З нею впала ганебна заборона українського слова з 1876 р., і з цим повсталася можливість видавати українські часописи, українські книжки, творити українські товариства й організації. Українське життя оживилося за одним разом. Повстало багато різних українських часописів — перший, під назвою „Хлібороб”, появився в містечку Лубнях під Полтавою 1. листопада 1905 року, — почали друкувати багато українських книжок. І найвідрадініше було те, що ці книжки якстій розхоплювала українська суспільність. Це була новина, на яку давно ждали! Почалася організаційна праця. Зароїлося від освітніх товариств. На зразок львівської „Просвіти” по більших містах України почали оснóвувати свої „Просвіти”. Найбільшу діяльність розвинула київська „Просвіта” (1906 р.), що під головуванням відомого українського письменника й діяча Бориса Грінченка, видала багато корисних книжок для народу. І в господарській ділянці (розвиток кооператив) зазначився великий поступ.

Треба було взяти участь також у виборах до „Державної Думи”. Виборчий закон був опертий на демократичних основах, тимто широкі маси могли прийти до голосу. А вони кинули гасло, щоб до „Думи” вибирати тільки тих, що стоять за „землю і волю”... В цій „Думі”, скликаній у 1906 році, українці мали 44 послів, що й утворили в „Думі” свою окрему „Українську Громаду”. А коли першу „Думу” розв’язали, то до другої „Думи” українці знову вислали 47 послів, які теж утворили в „Думі” свою „Громаду”.

Народи російської держави жили тоді великими надіями. Вони виставляли справу територіяльної автономії для поодиноких народів. Зробили це й українці. У програмі „Української Громади” були такі головні домагання: 1. автономія України; 2. земля для тих, що працюють на ній, і 3. 8-мигодинний день праці. Це був великий поступ і важне було те, що на такі основні точки політично-суспільної програми погодилися всі послі „Української Громади” в „Думі”, не зважаючи на те, що так узагалі вони різнилися між собою й політичним і суспільним світоглядом.

* * *

Револуція залишила свої наслідки, хочби в тому, що з вибухом її, і в перших роках після неї, понадру-

ковувано багато українських книжок, які не десятками, а сотнями тисяч розійшлися між українською суспільністю. Це, очевидно, дуже освідомило українську масу. А хоч революція селянам землі не дала, то все ж вони не позбулися надії, що земля їм таки колись дістанеться. Тільки тепер справу поставлено гостріше. Люди побачили, що конституційний лад у цар. Росії ще не здійснить селянських бажань, що тут треба соціальної революції та водночас — повалення царської влади. І в цьому напрямі йшла між селянською масою агітація.

Таким самим шляхом пішло й робітництво в Україні. Воно теж бажало собі повалення царської влади, бо тільки тоді сподівалися здійснити свої домагання, і то передусім — усупільнення всіх засобів виробництва, отже передовсім фабрик. А що між селянством і робітництвом не було суперечних інтересів, бо величезна маса селянства для своєї хліборобської господарки не наймала робітників, то селяни й робітники творили один революційний фронт.

Інтелігенція теж була революційно настроєна, вона майже вся була соціалістична. На зразок російських партій потворилися і в Україні різні партії. Були це переважно партії соціалістичні з різними назвами. З цими партіями згідні були люди, що причисляли себе до радикальної, чи демократичної партії, що після революції і злилися були й утворили „Українську Радикально-Демократичну Партію”. До цієї партії належала старша інтелігенція й поміркована, несоціалістична молодь. І ця партія стояла за автономію України в межах Росії.

Та всі ці партії, після того, як міцніла знову царська влада, мусіли працювати нелегально і щоби після вибуху революції 1917 р. виринули наверх. Тоді настала мода на все соціалістичне, а радикально-демократична партія назвала себе партією „соціалістів-федералістів”. Але ж від 1908 р. вона не існувала; тоді наново виринула назва „Товариство Українських Поступовців” (Т. У. П.).

Тут сталося щось зовсім протилежне до того, що було в Галичині й на Буковині. В цих краях у партійному життю головну роль грала національна справа, націоналізм; зате в Східній Україні головну вагу мала справа соціальна, соціалізм.

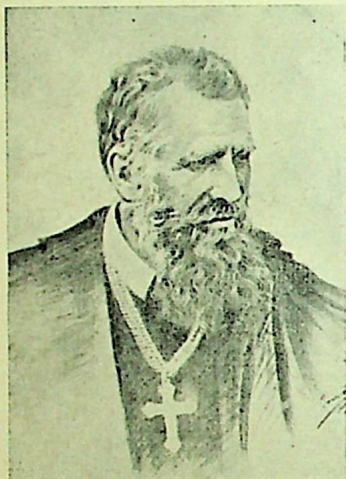
З такими партійними ознаками пішли українці у світову війну.

43. Роля Церкви.

Як перед 1861 роком, так і в цій добі Церква мала дуже велику вагу в національно-політичному житті українського народу.

В Г а л и ч и н і гр.-кат. Церква була далі захистом для українства перед польськістю, а до двох єпископств прибуло ще третє в Станиславові (1885 р.).

Між Церквою й українською суспільністю був тісний зв'язок, бо духовна влада і взагалі духовенство почувалося з народом за одне. Через те вплив Церкви на українську суспільність був великий, і не тільки християнсько-суспільна партія, але й національно-демократична була під впливом духовенства.

Митр. А. Шентицький (*1865)

А духовенство в цій добі розвинуло живу діяльність між нашим народом у ділянці національно-політичній та економічній. Тісний зв'язок духовенства з народом був причиною, що гр.-кат. духовенство не створило ніякої окремої, т. зв. клерикальної партії, та й до християнсько-суспільної партії, з якої могла витворитися клерикальна, не належало його багато. Так само наше духовенство йшло

в тісному порозумінні із світською інтелігенцією, що була згуртована в обох згаданих партіях.

На Буковині православне духовенство теж мало своє значіння. На жаль, через румунізаційну політику тамошньої церковної влади, православних українських священників було небагато. Щолиш на кілька років перед війною число їх збільшилося, і вони працювали в тому самому дусі, що гр.-кат. духовенство в Галичині.

Духовенство на Закарпатті пішло зовсім іншим шляхом: воно там помадарщилося й відчужилося від свого народу.

Подібно сталося й у Східній Україні. Тут змовнення православної Церкви зробило великі поступки. Це видно було навіть на тім, що вимова церковно-словянських слів ішла вже на московський лад, так, наче б та Церква була призначена для москалів, а не для українців. До того пан-отці муіли виголошувати проповіді по-московськи. Духовенство в Україні не почувалося за одне з народом, а пильнувало тільки інтересів російської влади та російського панства.

Інакше було на Холмщині. Тут найдовше з усіх українських земель, що попали під Росію, зберігалася унія. Але й тут 1873 р. уряд зажадав від духовенства, щоб воно стало православне. Духовенство покинуло унію, а вірні поробилися на око православними. Але коли підчас революції в 1905 році проголошено релігійну свободу, тоді переважна частина населення, що тайкома признавалася до унії, перейшла до римо-католицької Церкви. Дальший наслідок цього був такий, що це населення стало польське. Такий був остаточно вислід політики царської влади на Холмщині.

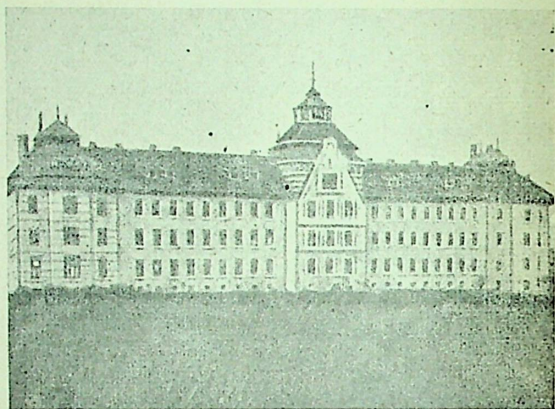
44. Шкільництво.

В цій добі шкільні справи на всіх українських землях розвинулися для українства некорисно.

В 1867 році у Східній Україні заведено остаточно в усіх гімназіях і реальних школах польську мову навчання, а в учительських семінаріях запроваджено двомовність. Тільки одна гімназія в Галичині лишилася українська, а дві німецькі. Українці почали засновувати приватні українські гімназії (8) та вчительські семінарії (2). Українського університету таки не здобули, українських народніх шкіл було до часу світової війни яких півтретя тисячі.

На Буковині українське шкільництво дійшло до дуже гарного розвитку; в кожному українському селі була українська школа (216 українських шкіл, дуже багато з них 4—6 класових, та ще з рівнорядними відділами — проти 177 румунських, 82 німецьких, 12 польських і 5 малярських); середніх шкіл державних було три (дві з них українсько-німецькі), одна приватна, була й українська вчительська семінарія для хлопців,

крім того „Українська Школа” утримувала для дівчат вчительську семінарію, на університеті в Чернівцях була катедра української мови й письменства.

Бурса Педагогічного Т-ва у Львові. Пізніше навчальні заклади
С. Василянок.

Погано було із шкільництвом на Закарпатті, бо там державних народніх шкіл українських зовсім не було.

Так само погано було із шкільництвом на українських землях під царською Росією — там школа була скрізь російська.

45. Письменство.

Українське письменство в добі після Шевченка до війни дуже сильно розвинулося.

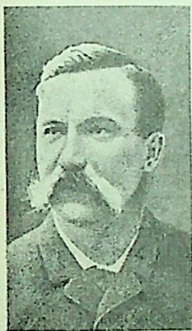
Хоч над Східною Україною довго тяжів указ із 1876 р., письменники писали і друкували свої твори в Галичині. Але ж іще до того часу довкола „Основи”, що її видавав Куліш, згуртувалося багато талановитих

письменників, як от, Марко Вовчок (оповідання-образки з панщинного горя), Олекса Стороженко (гумористичні оповідання), Степан Руданський („співомовки”, історичні поеми), Леонід Глібів (байки) не кажучи вже про самого Куліша, що писав повісті, оповідання, вірші, драматичні твори та перекладав із чужого письменства.

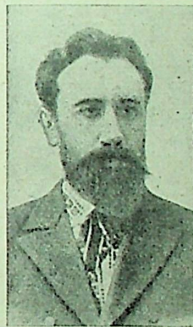
В 70 рр. XIX ст. розвинулася повість (Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Олександр Кониський), при чому письменники змальовували в повістях часи після скасування панщини. Так само появилось тоді багато драматичних творів (Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Тобілевич);

Марко Вовчок,
славна українська
письменниця.

Іван Тобілевич
(1815—1907), славний український драматург.

Борис Грінченко
(1863—1910), визначний письменник і громадський діяч.

у них виступав селянський побут бо на що інше не дозволяла царська цензура Але ж такий письменник, як Іван Тобілевич, пішов далі за побут і змальовував у своїх творах глибокі душевні переживання людей, яких виводив. Він найбільший український драматург.

На 30—90 рр. ХІХ ст. припадає широка письменницька діяльність Бориса Грінченка (вірші, оповідання, повісті), Володимира Самійленка (насмішливі вірші), Миколи Чернявського (оповідання, поезії), Агатан-

Леся Українка
(1871—1913),
авторка боєвих
поезій.

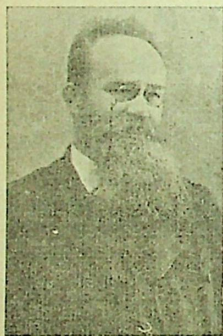
гела Кримського (оповідання, поезії), Лесі Українки (боєві поезії) та Михайла Коцюбинського (оповідання). З кінцем 90 рр. почав писати оповідання й повісті Володимир Винниченко, а далі виступило дуже багато талановитих поетів (О. Олесь, М. Філянський, Г. Чупринка й інші).

Михайло
Коцюбинський
(1864—1913)
слав. новеліст.

Замітне, що в 90 рр. ХІХ ст. наступає велике єднання між письмен-

никами Наддніпрянщини й Галичини — українське письменство стає всєукраїнське. Дуже багато при-

Михайло Грушевський
(1866—1934), уродженець
Холмищини, найбільший
український історик.

Іван Франко
(1856—1916), найвизнач-
іший західно - україн-
ський письменник.

чинився до того Михайло Грушевський, професор української історії на львівському університеті, родом із Холму.

В Галичині найвизначнішим письменником був Іван Франко. Його діяльність була дуже широка: писав він поезії, оповідання, драми, перекладав із чужих мов, писав статті різного змісту й наукові твори. Почав писати Франко ще в 70 рр. XIX ст. Діяльність його дуже оживила письменство в Галичині. Із визначних галицьких письменників, що виступили після Франка, назвемо: Йосипа Маковея (насмішливі оповідання, поезії), Василя Щурата (поезії, переклади), Василя Стефаника (опові-

Василь Стефаник
(1871—1926), один із
найвизначніших зах-
укр. письменників.

Ольга Кобилянська
(*1865), визначна бу-
ковинська повістярка.

дання-нариси з селянського життя), Марка Черемшину, Богдана Лепкого (історичні повісті, оповідання, поезії), Андрія Чайковського, Петра Карманського й б. ін.

На Буковині після Федьковича й братів Воробкевичів заблисла своїм талантом у 90 рр. XIX ст. Ольга Кобилянська (повісті, оповідання).

Розвивалося теж добре наукове письменство й то головно в ділянці політичної історії та українського письменства й культури. Після Куліша, Драгоманова й Антоновича, згадаємо: Михайла Грушевського й Івана Франка. Наукове життя зосереджувалося в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка

у Львові, а по 1905 р. ще й в Українському Науковому Т-ві в Києві. Душею обох був — М. Грушевський.

У зв'язку з драматичною творчістю розвинувся театр. Він мав велике значіння для національного розвитку українського народу. В Галичині (від 1864 р.)

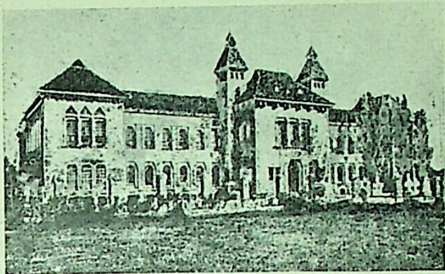

Перша українська театральна група М. Кропивницького.

він розбуджував національне життя, в Східній Україні, за часів переслідування українства, був він єдиним місцем, де можна було прилюдно почути українське слово.

46. Мистецтво

В мистецтві зазначилися деякі нові течії. В будівництві мурованих церков і світських домів використано з успіхом бароковий стиль наших дерев'яних церков, а при тім прикрашувано будівлі народними оздобами. Різьбарство не виказало якогось більшого розвитку, але зате малярство розвинулося дуже гарно. Побіч Івана Труша та Олекси Новаківського, які пішли за західно-європейським малярством, хоч Новаківський створив окремий малярський стиль — повстав іще напрям, який у церковному малярстві станув на візантійських підставах. До цієї школи належали й належать: Михайло Бойчук, Петро Холодний, Юліян Буцманюк, Михайло Осінчук та й інші.

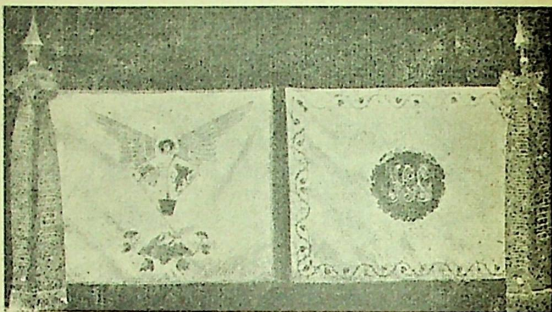
Будинок полтавського земства. Зразок українського стилю в будівництві.

47. Музика

Розвинулася гарно й музика. В цій добі вона оперлася на способі укладу, який розвинувся в Європі. Найліпше розвинулася в нас вокальна (до співу) музика, сольові й хорові твори, але маємо з тієї доби й початки інструментальної музики. Найбільшим композитором того часу є батько української національної музики Микола Лисенко, незрівняний знавець народньої пісні. Із інших назвемо: Анатолія Вахнянина, Остапа Нижанківського, Дениса Січинського, Г. Топольницького, з молодших — Станіслава Людкевича. Все це галицькі композитори; з наддніпрянських молодших згадаємо Кирила Стеценка.

Микола Лисенко (1842—1912), батько української національної музики.

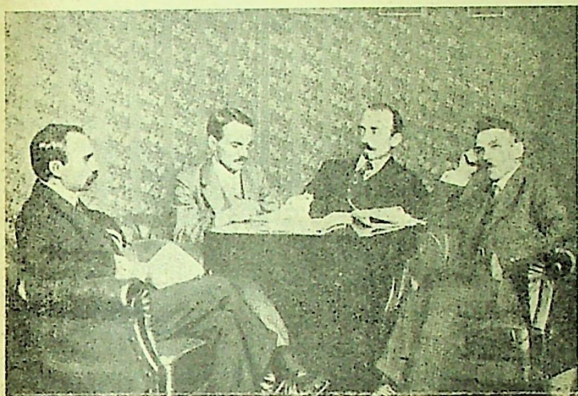
VII. СВІТОВА ВІЙНА

48. Українські сподівання

З кінцем липня 1914 р. прийшло до війни між Австро-Угорщиною й Сербією, в перших днях серпня війна поширилася майже на всі європейські держави й на Японію, а за рік приступили до війни майже всі держави земної кулі. Настала справді „світова війна”. Для українців було прикре те, що Австро-Угорщина й Росія належали до двох ворожих один одному таборів, що українцям довелося воювати в рядах двох ворожих армій. Але щодо цієї війни, можна було мати різні сподівання. Австрійські українці числили на те, що царська Росія буде побита, а тоді бодай якусь частину українських земель, що були під Росією, їй заберуть і з них утворять коли вже не українську державу, то бодай автономну країну у злуці з Австро-Угорщиною. Так думали всі австрійські українці: галичани й буковинці, так само думала більшість української політичної наддніпрянської еміграції. Ця еміграція з вибухом війни (4. серпня 1914 р.) зорганізувала „Союз Визволення України” й у цьому дусі повела працю серед поневолених українців в Росії, в таборах Австрії й Німеччини.

А українці в Росії дивилися на війну із свого погляду. Вони не дуже вірили в те, щоб Австро-Угорщина могла забрати якісь більші простори українських земель від Росії, та зате рахувалися з можливістю вибуху революції підчас війни, або й після неї, так, як це сталося було по російсько-японській війні. Вони думали, що тоді буде можна дістати для України автономію.

Президія „Союзу Визволення України”: Андрій Жук, Володимир Дорошенко, Олександр Скоропис, Маріян Меленевський.

В Галичині, де йшла війна, почали арештувати спершу українців-москвофілів, а опісля всіх українців, без розбору. Найменший донос, хочби зовсім безпідставний, давав причину до слідства, до невинуваних засудів, а то й приносив кару смерти. Бувало й таке, що без засуду вішали та розстрілювали зовсім невинних. Багато людей утратило тоді життя, інших стільки ж інтерновано в таборах, де вони через знущання або хвороби тисячами вмирили. Найстрашнішим таким табором був табор у Талергофі в австрійській провінції Сирії. А вже найгірше поводитися тоді в Галичині малярські війська.

В Росії таких подій не було, але там теж почалися переслідування українців. І там були арешти, а всі

українські товариства й часописи позакривали зараз таки з початком війни. І за те все, що робилося по обох боках кордонів, українці мусіли проливати свою кров за чужу справу, із зброєю в руках іти брат на брата, що був у іншій державі, що служив у іншій армії.

49. Українські Січові Стрільці

Найкращим доказом віри австрійських українців у те, що з допомогою Австрії й узагалі осередніх держав удасться створити незалежну українську державу, було

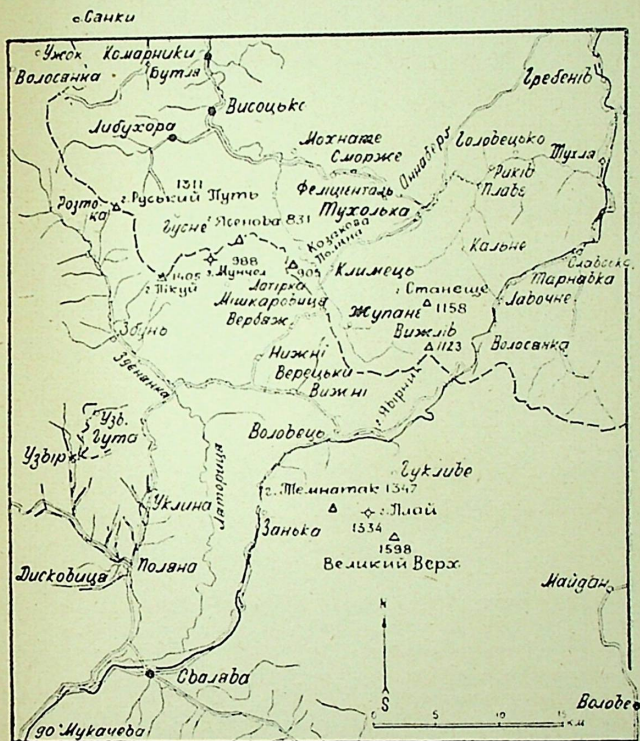
Прапор УСС із 1916 р.

створення з початком війни Українських Січових Стрільців із добровольців - українців, які, на випадок військової перемоги Австро - Угорщини над Росією, мали стати завязком майбутньої української армії. Український легіон, хоч був приділений до австрійської армії, мав свою „Боеву Управу”, з окремими завданнями — вона дуже часто залагоджувала непорозуміння, які впливали між УСС і австрійським військовим командуванням. Українські Січові Стрільці в силі кількох тисяч людей (на більшу кількість не дозволила австро-угорська влада), взяли участь у війні на фронті, боролися дуже хоробро й доказували не раз дуже великих, лицарських учинків. До таких великих учинків, що славою вкрили Січове Військо, належать, наприклад, бої на Маківці в Карпатах 1915 р., бої під Бережанами на горі Лисоні й т. ін.

Завзяттю Українських Січових Стрільців на полях бою та заходам українських послів у Відні треба приписати, що частинно припинено в Галичині звірства супроти українського населення, але ж зовсім

усунути безкарні виступи військової влади проти безборонних людей усунути таки не вдалося.

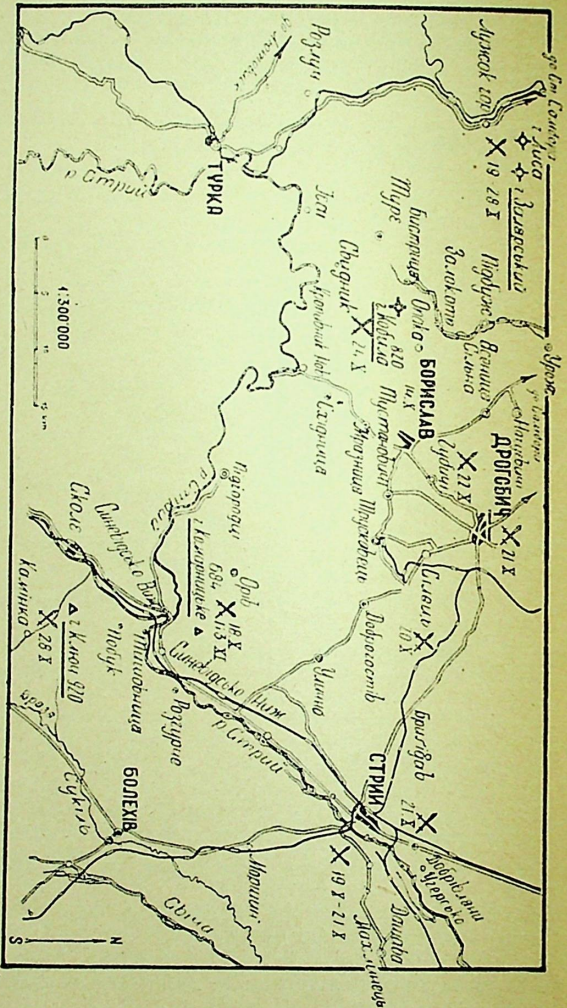
Та крім австро-мадярських переслідувань, українському народові в Галичині й на Буковині довелося

Мапа околиць Галичини й Закарпаття, де воювали У.С.С. 1914/15 р.

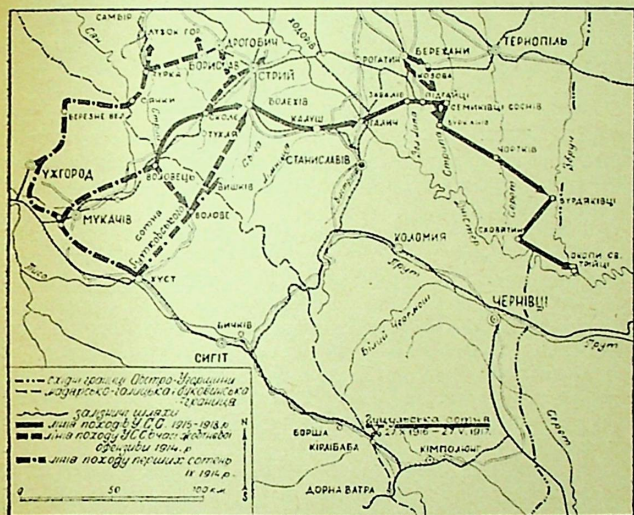
зазнати тяжкого горя від російської влади, коли російські війська зайняли майже цілу Східну Галичину й українську частину Буковини. Правда, коли провано російський фронт під Горлицями в Західній Га-

Мапа околиць Галичини, в яких відбувались походи й бої У. С. С. у часі офензиви в жовтні 1914 р.
 (Перехрещені мечі означають місця боїв У. С. С.).

личині, та російські війська покинули переважну частину Східної Галичини, то ці переслідування покінчилися, але політичні вигляди на корисну розв'язку української справи були дуже непевні.

Справу заплутувало те, що 5. листопада 1916 р. Німеччина й Австро-Угорщина проголосили утворення польської держави, але східних границь не означили. Таким чином виринуло питання, де властиво буде ця автономна Україна.

Картина походів У. С. С. в Галичині від 1914 до 1918 р.

А тимчасом у Східній Україні провадили українці свою політику. Коли царська Росія почала програвати війну в 1915 р. — українцям полегшало. Якось самі від себе впали переслідування, українці почали відзиватися із своїми бажаннями, а то й домаганнями: рівноправности українського народу з російським, заведення української мови в народніх школах, свободи української преси й товариств, а далі — це було в 1916

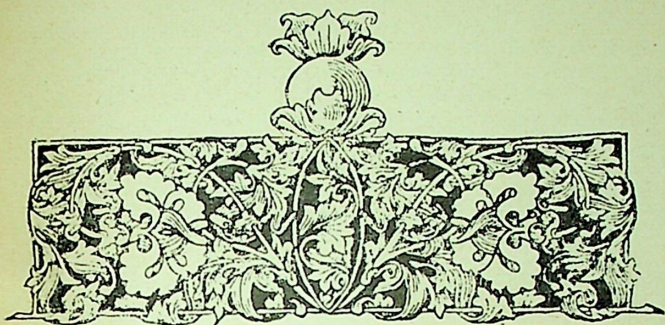
році — демократичної автономії українських земель, що були під Росією. Всі ці домагання ставили українці, що творили „Товариство Українських Поступовців” (Т. У. П.), супроти Росії льяольні; із своїми домаганнями йшли вони до послів тодішньої четвертої „Думи”, вони боролися легальним шляхом.

Але молодь вибрала інший шлях Вона була такого погляду, що в Росії можна щось осягнути тільки революцією, вона пішла на нелегальний шлях: метеликами, усною пропагандою ці люди, приналежні до соціалістичних партій, домагалися передовсім зміни суспільного ладу. Ця пропаганда ще збільшила революційний настрій селянської й робітничої маси у Східній Україні. Над цілою Росією й над Україною нависла чорна хмара політичної й суспільної революції.

Нова доба історії України виявила, що український нарід зробив великий поступ, особливо в Галичині й на Буковині. В Галичині й на Буковині, коли зближався 1917 рік із своїми великими подіями, українське життя стояло найвище.

Інакше виглядає справа у Східній Україні. Вона й особливо колишня Гетьманська Україна, не були в такому занепаді, як Галичина й Буковина, та й узагалі західно-українські землі. Революція в 1905 р. зробила велику зміну. Українство виявило тоді свою силу, і від того часу почався виразний поступ українського життя під царською Росією. Видко було, що українство не дасться вже знищити, що воно має всякі дані до того, щоб малосвідома тоді маса стала свідомою українською нацією.

А тимчасом зближалися події, які мали рішити про долю Європи — й цілої України. Ці події таки прийшли в 1917 і 1918 рр. й український нарід приступив до розвязки свого національно-політичного питання.

VIII. ВІД 1918 ДО 1939.

50. Східна Україна

В березні 1917 р. вибухла в Петербурзі революція, яку викликали передусім українці, а українські військові частини, що стояли в Петербурзі піддержали її, перейшовши на бік революціонерів. Велику роль відіграли тут також українські робітники. Цар утратив ґрунт під ногами й мусів уступити. Владу перейняла Дума, що створила т. зв. Тимчасовий Уряд.

Вістка про революцію в Петербурзі прийшла до Києва за кілька днів. І вже 17 березня скликано представників українських товариств, організацій та політичних партій. Цей зїзд створив т. зв. Центральну Раду, що мала взяти в свої руки українські справи. Головою Центральної Ради став Михайло Грушевський. Перші вістки про повстання Центр. Ради в Києві дали початок провінціям організаціям, які спішилися визнати Центральну Раду своєю владою.

В місяць по вибуху революції відбувся в Києві Український Національний Конґрес, що вирішив домагатися від московського Тимчасового Уряду автономії для України в межах російської держави. Це доказ, що наше громадянство Східної України було політично за-

мало дозріле, як хотіло просити автономії, замість будувати собі незалежну від московського уряду самостійну державу. Воно ще не уявляло, як можна відірватись від Москви і кермуватись самостійно. Правда, були вже й тоді люди, що вказували дорогу, якою українцям треба йти, але ці люди були в великій меншості. Молодий ще тоді публіцист Дмитро Донцов вже ясно й недвозначно вказував шлях повного відірвання України від Москви, та до його голосу прислухались тільки деякі. Загал же нашого громадянства не мав ще повної державницької свідомости, тимто задовільнявся тільки автономією. Але московський Тимчасовий Уряд відмовився взагалі переговорювати з Центральною Радою про якунебудь автономію для України. Він заперечив Центр. Раді право виявляти волю українського народу та висловив сумніви щодо українства взагалі.

Таке ставлення московського уряду до українських домагань і заборона військового з'їзду викликали серед найширших верстов українського населення дуже рішучий настрої. Військові й селянські з'їзди, що відбувалися в перших днях червня в Києві змусили Центр. Раду проголосити I. універсал, яким Ц. Рада закликала український нарід „творити самим своє життя” — але все ж таки в рямах російської держави. Центральна Рада таки не думала відділяти від Москви.

Для здійснювання своєї програми Ц. Рада організувала т. зв. Генеральний Секретаріат. Його головою був Володимир Винниченко. Коли москалі побачили такі рішучі заходи українців, побоялися, що втратять Україну назавжди і рішили піти з Ц. Радою на переговори. Новий московський уряд погодився з Ц. Радою, яка й видала 3. червня II. Універсал про автономію України. Однаково ж московський уряд мінявся з хвилини на хвилину. Коли до уряду вернулись московські „неділимці”, відносини між ним і Ц. Р. знову попустилися, бо „неділимці” ніяк не хотіли пристати на автономію України, або бодай на таку автономію, яку намітила Ц. Рада. Та Тимчасовий Уряд у Петербурзі не мав ніякого авторитету, бо не вмів дати собі ради з анархією, яка витворилась у всій Московщині. З тієї нездарности Т. У. скористали соц. демекрати-більшовики, зробили переворот, скинули Тимчасовий Уряд та створили владу „народніх комісарів”, яка так само не мала при-

Знання ні серед москалів, ні серед українців. Бувша російська держава опинилася в морі страшенної анархії. Коли Центральна Рада побачила, що ніяк їй не укладеється федерація (союз) з демократичною Московщиною, вирішила йти зовсім самостійним шляхом. І власне III. Універсалом 17. листопада 1917 р. проголошено Українську Народню Республіку. Але на диво ще й у цім універсалі українські політики не хотіли відірватись від Москви й обіщували москалям будувати Російську Республіку, щоб потім увійти з нею в союз. А руководились вони при цім демократичною любов'ю до московських демократів, не дивившись на те, що московські демократи про самостійну Україну й чути не хотіли. Автім, на московську демократичну державу годі вже було числити, бо владу в Московщині щораз більше забирали „большевики”, тобто соціал-демократи, які держалися т. зв. „більшої” програми в протиставленні до „меншевиків”, що обстоювали малу, меншу програму. Більша програма — це був власне комунізм, що мав за мету зовсім знищити капіталістичний лад і запровадити комуністичний.

Большевики поставились вороже до Української Народньої Республіки й почали її поборювати, тимто й між Москвою й Україною виникла постійна війна, бо більшовицький уряд вважався урядом усієї бувшої російської імперії, отже й України. Помалу Україна почала теж большевизуватись, бо большевицький уряд повів сильну агітацію на українських землях. Незабаром, бо вже в половині січня 1918 року, почався похід більшовицьких військ на Україну.

Коли показалося, що про відбудову демократичної московської держави шкода й мріяти, українські політичні круги аж тепер зміркували, що треба їм таки проголосити незалежність України. Таке рішення винесла т. зв. Мала Рада 22. I. 1918 р. й видала IV. Універсал, яким проголосила Вільну Українську Народню Республіку, отже повну незалежність України. Але це вже було запізно. Україна вже була остільки збільшовизована, що український нарід поділився на два табори, на прихильників більшовицької влади й прихильників Української Народньої Республіки. А до того большевицька армія наступала вже на Київ. Україна ж мала дуже незначну армію.

Українська Центр. Рада почала переговори з Німеччиною, а ці переговори довели до Берестейського мира (9. II. 1918), що його заключила Українська Народня Республіка з осередніми державами, тобто з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Ці держави визнали існування Української Народньої Республіки. Окрім того Німеччина прислала Україні військову поміч для безпеки ладу й порядку в краю. Українське населення почувалося тепер свобідне й спокійне та кинулось до праці над відбудовою краю. Національна свідомість широких народніх мас сильно зросла, бо кожний бачив, що живе у власній державі, яка має союз із такою сильною державою як Німеччина.

На жаль, це довго не тривало. Внутрішні непорозуміння довели до того, що уряд У. Н. Р. упав, а до влади прийшов інший, зразу гетьман П. Скоропадський, а потім Директорія, що складалася з п'яти осіб: Винниченко, Петлюра, Швець, Макаренко й Андрієвський. Але не встигла ще Директорія стати твердою ногою, як советська Москва повела на Україну сильний наступ.

Війна між більшовиками й У. Н. Р. велася із змінним щастям доволі довго. Вигравала одна, то друга сторона. В Україні змінювалися уряди раз-по-раз, та такого, що зумів би дати собі раду з усіми труднощами й перешкодами, не було. А більшовицька влада поширювала свої впливи в Україні щораз більше, аж врешті заволоділа вповні Україною, яка стала згодом складовою частиною Союзу Советських Соціалістичних Республік, як Українська Р. С. Республіка. Такий стан триває й до сьогодні з тою тільки різницею, що до СРСР прилучено по упадку Польщі 1939 р. ще й Західну Україну з півн. Буковиною й Бесарабією, без Закарпаття, Холмщини, Підляшшя й Лемківщини

51. Західна Україна.

Повстання української державности на СУЗ сильно підбадьорило й оживило Західну Україну. Українці З.У.З. від самого початку війни ждали нагоди, щоб вирішити свою долю. Та за весь час тієї війни нагоди не було. Аж коли розпалася австрійська держава, українці прийшли до голосу. Дня 18. жовтня 1918 р. Українська Парляментарна Репрезентація скликала нараду на якій

створила т. зв. Національну Раду. Нац. Рада скликала 19 жовтня 1918 р. у Львові всенародне віче й проголосила відозву до українського народу ЗУЗ. Ця відозва устійнила м. ін. етнографічну територію Зах. України та рішила приступити до праці над здійсненням волі й незалежності ЗУЗ. Та тимчасом і поляки почали во-рушитись. В Кракові повстала т. зв. Польська Ліквіда-ційна Комісія, яка мала приїхати 1. листопада з Кракова до Львова, щоб перебрати владу від цісарського намісника Галичини. Треба було за всяку ціну випередити поляків. Вже 30. жовтня приїхав до Львова з Черновець сотник Дм. Вітовський, що відразу взяв у свої руки команду над військовими відділами тайної української організації і дня 1. листопада перебрав Львів в українське посідання. Та вже 2. листопада почалися вуличні бої між українцями й поляками, бо поляки забажали мати З.У.З. в своєму посіданні. Отак і почалася затяжна українсько-польська війна за ЗУЗ, яка велася також із змінним щастям аж до квітня 1919 р. В цьому часі прибула з Франції добре зорганізована й випосажена армія Галлера, перед якою голодна й без набоїв українська армія мусіла відступати. Щоправда, ще раз відкинула УГА поляків сміливим наступом аж під Львів, але докінчити цієї перемоги не було вже чим. В літі 1919 р. УГА перейшла Збруч і Західну Україну зайняли поляки. Тільки Буковину забрали румуни, а Закарпаття чехи. Отак поділили українську територію між себе чотири новостворені держави: Советська Росія, Польща, Румунія й Чехословаччина.

Ще в жовтні 1918 р. Національна Рада проголосила, що до української держави окрім Західної України належить ще північна Буковина й Закарпаття. Та невідомо було, як поставляться до цього Буковина й Закарпаття.

На Буковині повстала в жовтні 1918 р. Українська Краєва Національна Рада, що її головою був Омелян Попович, визначний український діяч на Буковині. Ця Краєва Національна Рада перебрала в свої руки владу на Буковині, але незабаром — 11. листопада — румунські війська відібрали Буковину й потім прилучили її до своєї держави, як „свою” територію. Буковинський український уряд перейшов до Галичини. Від того часу Буковина залишилася під Румунією аж до 1940 р. Коли західні українські землі ввійшли до УРСР, прийшла

черга й на Буковину. Советський уряд зажадав від румунського віддачі північної Буковини й Басарабії, на що румунський хоч-не-хоч погодився, бо грозила війна, а то й більшовизація цілої Румунії. Буковина ввійшла до Советського Союзу, як частина Західної України, а Басарабія, як автономна Басарабська С. С. Республіка.

Закарпаття також не могло визволитись із неволі. В листопаді 1918 р. повсталася на Закарпатті Руська Народня Рада, що заявила за злуку із Західною Українською Народньою Республікою, але до злуки не дійшло. Десь аж у січні (21) 1919 р. повсталася в Хусті Центральна Народня Рада, яка й вирішила зеднати Закарпаття з ЗУНР. Зараз таки прийшло на Закарпаття українське військо, що й зайняло частину краю. Але мадярські й румунські війська витиснули українське військо і зайняли Закарпаття на якийсь час. Та коли Антанта вирішувала долю українських земель, признала Закарпаття Чехословаччині, за чим зрештою й заявили самі закарпатські українці на одних зборах 5. травня 1919 року. Закарпаття ввійшло в склад Чехословацької Республіки під назвою „Підкарпатська Русь”. В 1938 році закарпатським українцям засвітило на хвилину сонце волі, але ще скорше, як засвітило, воно згасло. Коли німці відбирали свої Судети, а Словаччина рішила врешті відірватись від чехів, закарпатські українці скористали з цієї нагоди та відірвалися також. Повсталася Карпатська Україна, а президентом її був о. Августин Волошин. Самостійність Карпатської України не тривала довго. В хвилині, як відбувався І. сойм Карпатської України, мадяри вислали свою армію, яка згодом здобула в твердих боях із карпато-українськими січовиками ціле Закарпаття, прилучила до своєї держави та й запровадила свої порядки.

Та найбільша частина західно-українських земель: Східна Галичина, західна Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя й Лемківщина припала Польщі. Ці землі признала пізніш Польщі й Антанта 15. березня 1923 р.

Польща повела на цих землях від перших днів своєї влади жорстоку політику проти українського населення. Спочатку звернулася вона особливо проти Галичини, бо тут був ще найбільший опір проти польської окупації. Поляки позамикали українські школи, покасували всі українські катедри на львівському університеті, не допустили українців до державної служби, обмежили

Українцям право набувати землю, почали колонізацію великих маєтків своїми осадниками, відсунули українську мову від публичного вжитку, робили вічно погроми українських культурних та господарських установ, уряджували собі „пацифікації” українського населення, громили, мордували й нищили українців на кожному кроці, у різних закутинах краю за допомогою війська й поліції й т. зв. КОПУ (Корпус Охрони Погранича). Та в Галичині полякам не дуже легко панувалося. На польські насильства й звірства відповідала українська молодь актами терору супроти представників польської влади. Зразу вела цю підпольну роботу Українська Військова Організація (УВО), що стояла під проводом полк. Євгена Коновальця, а пізніш Організація Українських Націоналістів (ОУН), що її провідником був той же Євген Коновалець, якого вороги підступно вбили 1938 р. в Роттердамі.

Легальну боротьбу за свої права українського народу під Польщею вели українські партії, особливо Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНД.О.) та висліди цієї боротьби були ніякі. Польський уряд обіцявав, та нічого з тих обіцянок не виконував, а українські політики все вірили, що може таки вдасться їм щось від поляків здобути. Не навчила їх історія, що поляки ніколи даного слова не додержували, та що від поляків не ждати їм ніколи нічого доброго.

Інакше дивилися на поляків українські націоналісти. ОУН ставилася до Польщі крайно вороже і не домагалася від поляків ніяких пільг, окрім хіба тієї, щоб поляки вступилися з зах. українських земель, де виключне право господарити має тільки український нарід, бо це відвічна українська земля. Боротьбу з Польщею провадила ОУН до останньої хвилини, аж до її повного розгрому переможною німецькою армією.

Восени 1939 р. Німеччина розгромила Польщу за 18 днів. Польща перестала існувати. Деякі частини зах. українських земель — Галичина, Волинь і Полісся відійшли до Советського Союзу, а деякі, як Холмщина, Посяння, Лемківщина й Підляшшя ввійшли в склад Генеральної Губернії, створеної з польських етнографічних земель під зарядом Німеччини. Щолиш тепер прийшла для українців під німцями вільніша година.

Д О Д А Т О К

1. Черга володіння київських князів*)

1. Олег — княжив приблизно до року	913 або 914
2. Ігор в роках приблизно	914— 946
3. Ольга, як регентка, приблизно	946— 960
4. Святослав, син Ігоря, приблизно	960— 972
5. Ярополк, син Святослава	972— 976
6. Володимир, син Святослава	976—1015
7. Святополк, син Володимира	1015—1019
8. Ярослав, син Володимира	1019—1054
9. Ізяслав, син Ярослава	1054—1068
10. Всеслав, із полоцьких князів	1068—1069
11. Ізяслав (9) удруге	1069—1073
12. Святослав, син Ярослава	1073—1076
13. Ізяслав (9) утретє	1076—1077
14. Всеволод, син Ярослава	1079—1093
15. Святополк, син Ізяслава	1093—1113
16. Мономах, син Всеволода	1113—1125
17. Мстислав, син Мономаха	1125—1132
18. Ярополк, син Мономаха	1132—1139
19. Вячеслав, син Мономаха	1139
20. Всеволод, внук Святослава (12) (з чернігівських кн.)	1139—1146
21. Ігор, брат Всеволода (20)	1146
22. Ізяслав, син Мстислава	1146—1149
23. Юрій, син Мономаха	1149—1150
24. Ізяслав (22) удруге	1150
25. Юрій (23) удруге	1150
26. Ізяслав (22) і Вячеслав (19) разом	1150—1154
27. Ростислав, брат Ізяслава (22)	1154
28. Ізяслав, внук Святослава (12) (з чернігівських кн.)	1154—5
29. Юрій (23) утретє	1155—1157
30. Ізяслав (28) удруге	1157—8
31. Ростислав (27) удруге	1159—1161
32. Ізяслав (28) утретє	1161
33. Ростислав (27) утретє	1161—1167
34. Мстислав, син Ізяслава (22)	1167—1169
35. Гліб, син Юрія (23)	1169—1171
36. Володимир, син Мономаха (16)	1171
37. Роман, син Ростислава (27)	1171
38. Михалко, син Юрія (23) (з суздальських князів)	1172
39. Рюрик, син Ростислава (27)	1173
40. Ярослав, син Ізяслава (22)	1174
41. Роман (37) удруге	1175—1176
42. Святослав, син Всеволода (20) (з чернігівських кн.)	1176—1180
43. Рюрик (39) удруге	1180—1181
44. Святослав (42) утретє	1181—1194
45. Рюрик ((39) утретє	1194—1200
46. Інгар, син Ярослава (39)	1200?—1202
47. Рюрик (39) учетверте	1203

*) Число в скобках — це чергове число, під котрим той князь уперше згадується в цьому списі. Знак запиту (?) вказує, що це зазначення тільки здогадне, а не певне.

48. Ростислав, син Рюрика (39)	1204—1205
49. Рюрик (39) уяте	1205—1206
50. Всеволод Чермний, син Святослава (42) (з черниг. кн.)	1206
51. Рюрик (39) ушосте	1206
52. Всеволод (50) удруге	1207
53. Рюрик (39) усьоме	1207—1210
54. Всеволод (50) утретє	1210—1212
55. Ингвар (41) удруге	1212
56. Мстислав син Романа (37)	1212—1223
57. Володимир син Рюрика (39)	1223—1234
58. Ізяслав, син Мстислава (56)	1235
59. Володимир (57) удруге	1236
60. Ярослав, внук Юрія (23), (з суздальських князів)	1236—1238
61. Михайло, син Всеволода (50), (з чернігівських кн.)	1238—1239
62. Ростислав, син Мстислава (56?)	1239
63. Данило галицький	1240
64. Михайло (61) удруге	1241—1246
65. Ярослав (60) удруге	1246

2. Черга галицьких і гал.-волинських князів

1. Борис, син Володимира Вел. київського	
2. Всеволод, син Володимира Вел.	
3. Ростислав, син Волод., внук Ярослава київ., прогн.	1064?
4. Ярополк, син Ізяслава київського	1077—1084
5. Рюрик, Володар, Василько, сини Ростислава (3)	1084—1124
6. Володимирко, син Володаря (5)	1124—1153
7. Ярослав, син Володимирка (6)	1153—1187
8. Олег і Володимир, сини Ярослава (7)	1187—8
9. Роман, син Мстислава, кн. волинський	1188—9
10. Володимир (8) удруге	1189—1199
11. Роман удруге	1199—1205
12. Данило, син Романа (9)	1205—1206
13. Володимир Ігоревич (з чернігівських князів)	1206—1208
14. Роман, брат Володимира (13)	1208—9
15. Ростислав, син Рюрика київського	1210
16. Роман (14) удруге	1210
17. Данило (12) удруге	1211—1212
18. Мстислав Німий (з князів волинських)	1212—13
19. Володислав, галицький боярин	1213—14
20. Кольман, королевич угорський	1214—1219
21. Мстислав Удатний (з князів київо-смоленських)	1219
22. Кольман (21) удруге	1219—21?
23. Мстислав Удатний удруге	1221?—1227
24. Андрій, угорський королевич	1227—1230
25. Данило (12) втретє	1230—1232
26. Андрій, угорський королевич удруге	1232—33
27. Данило (12) вчетверте	1233—35
28. Михайло і син його Ростислав (з чернігівських князів)	1236—1238
29. Данило (12) впяте	1238—1264
30. Лев, син Данила (12)	1264—1300?
31. Юрій, син Льва (31)	1300?—1308?
32. Лев, син Юрія (32)	1309?—1323
33. Юрій-Болеслав (із князів мазовецьких)	1325—1340
34. Любарт (із князів литовських)	1340—1349

3. Черга володіння українських гетьманів

Дмитро Вишневецький	1550—1583
Богдан Ружинський, знаний в рр.	1575—76
Шах	1576—77
Лукіян Чорнинський	1578
Самійло Зборовський коло р.	1581
Михайло і Кирик Ружинські	1585
Захар (?) Кулага, Богд. Микушинський, Л. Чорнинський	1586
Войтіх Чановицький	1590
Криштоф Косинський	1591—93
Григорій Лобода (з перервами)	1593
Богдан Микошинський (літо)	1594
Федір Полоус (весна)	1595
Матвій Шаула (поч.)	1569
Кремпський і Криштоф Нечковський (літо)	1596
Гнат Василевич	1596—97
Тихон Байбуза і Федір Полоус	1598
Самійло Кішка	1600—2
Гаврило Крутневич (з перервами)	1602—3
Іван Куцкович	1602
Іван Косій	1602—3
Григорій Ізанович згад. в кінці	1606
Зборовський, Олевчанко, Каленик Андрієвич	1609—10
Григорій Тискинєвич згад. у трані	1610
Петро Сагайдачний мб. (з перервами)	1614?—1622
Дмитро Барабаш (березень)	1617
Яцко Неродич Бородавка	1619—21
Олифер Голуб	1622—23
Михайло Дорошенко (з перервами)	1622—28
Грицько Чорний, Каленик Андрієвич	1624—25
Пирський, Жмайло	1625
Грицько Савич Чорний	1629—1630
Тарас Федорович	1630
Тимофій Орендаренко	1630—31
Іван Петражицький-Кулага	1631—32
Андрій Діденко, Тимофій Орендаренко	1632—33
Іван Сулима	1635
Василь Томиленко	1636—37
Сава Кононович, Павлюк Бут, Дмитро Гуня	1637
Яцко Острянин, Дмитро Гуня	1638
Богдан Хмельницький	1648—1657
Іван Виговський	1657—59
Юрась Хмельницький	1659—1663
Павло Тетеря, правобічний	1663—65
Іван Брюховецький, лівобічний	1663—68
Опара, Суховієнко, правобічні	1665—1669
Петро Дорошенко	1665—1676
Демян Многогрішний, лівобічний	1668—1672
Михайло Ханенко, правобічний	1669—1674
Іван Самойлович	1672—1687
Іван Мазепа	1687—1709
Іван Скоропадський	1709—1722
(Пилип Орлик)	(1710—?)
Данило Апостол	1727—1734
Кирило Розумовський	1750—1764

З М І С Т:

I. УКРАЇНА ЗА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЧАСІВ (до 300 р.)

1. Українська земля	6
2. Слов'яни	6

II. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ (800—900)

3. Київ	8
4. Перші князі	10
5. Святослав Завойовник	13
6. Володимир Великий	16
7. Ярослав Мудрий	20
8. Поділ України. Половці	23
9. Нові вороги з півночі і сходу	26
10. Галицько-Володимирська Держава	29
11. Король Данило	32
12. Життя за княжих часів	38

III. УКРАЇНА ПІД ЛИТВОЮ Й ПОЛЬЩЕЮ (1340—1648)

13. Під Литвою й Польщею	42
14. Шляхта й селяни	44
15. Міщанство й братства	46
16. Школи	49
17. Татари й турки	52
18. Запорозька Січ	55
19. Козацькі звичаї	59
20. Боротьба з татарами й турками	61
21. Боротьба з Польщею	64

IV. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ 1648—1784

22. Повстання Богдана Хмельницького	68
23. Українська Держава	71
24. Союз із Московою	74
25. Б. Хмельницький готується до війни з Московою	78
26. Іван Виговський. Перша війна з Московою	80
27. Петро Дорошенко	83
28. Іван Брюховецький. Друга війна з Московою	85
29. Іван Мазепа. Третя війна з Московою	87
30. Кінець Гетьманщини	91
31. Зруйнування Січі. Гайдамаччина	93

V. ВІД ЗНИЩЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ДО СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ

32. Заселювання українських степів	99
33. Суспільний лад на українських землях	102

34. Національне й політичне обличчя України	105
35. Роль Церкви	116
36. Шкільництво	117
37. Письменство	119
38. Мистецтво	120
39. Україна в міжнародній політиці	121

VI. ВІД СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ ДО СВІТОВОЇ ВІЙНИ

40. Населення й господарство України	122
41. Суспільний лад	124
42. Національне й політичне обличчя України	125
43. Роль Церкви	142
44. Шкільництво	143
45. Письменство	144
46. Мистецтво	148
47. Музика	149

VII. СВІТОВА ВІЙНА

48. Українські сподівання	150
49. Українські Січові Стрільці	152

VIII. ВІД 1919—1939

50. Східна Україна	157
51. Західна Україна	160

ДОДАТОК

1. Черга володіння київських князів	164
2. Черга галицьких і гал.-волинських князів	165
3. Черга володіння українських гетьманів	166

Поправте такі друкарські похибки!

Стор.	Вірш	замість	має бути
3	7 згори	понад дві тисячі миль	понад дві тисячі кіло- метрів
30	18 „	перед військом	перед військо
39	1 здолу	Болоська	Боярська
40	10 „	з гербом Льва	з гербом льва
45	5 „	селян Селяни	селян. Селяни
69	12 згори	ленняв	ленням
82	20 „	нападу	нападові
84	16 „	Визничний	Визначний

